

1969–1982: ממלחמת ההתשה למלחמת לבנון הראשונה

מלחמת ההתשה

המפלה במלחמת ששת הימים גרמה לזעזוע צבאי, מנהיגותי, חברתי ופוליטי במדינות ערב. ואולם בניגוד לאשליה הישראלית, עוצמת הניצחון הישראלי לא הובילה להפסקת פעולות הלחימה ובוודאי לא לשלום. זמן קצר לאחר סיום המלחמה החל הצבא המצרי להטריד בירי ובפעולות חבלה את כוחות צה"ל שהיו ערוכים בסיני, במרחב שממזרח לתעלת סואץ. כעבור כשנתיים נהפכו הפעולות ליום-יומיות ולכדי מלחמה של ממש; זו זכתה מאוחר יותר לכינוי 'מלחמת ההתשה'. המצרים יזמו את המלחמה, ולהשקפתם היא נועדה להניע מעורבות של המעצמות בסכסוך הישראלי-ערבי, וכן להתמודד עם עומק הפגיעה שחשו עקב התבוסה ב-1967 ועקב הכיבוש המתמשך של סיני מאז. בהמשך הסלימה המלחמה עקב החלטתה של ישראל לתקוף מטרות בעומק מצרים כדי לנסות להפסיק את המלחמה, ועקב החלטתה של ברית המועצות להעמיק את מעורבותה בסכסוך כדי להגן על האינטרסים הגלובליים והאזוריים שלה. המלחמה הסתיימה בקיץ 1970, לאחר שגם מצרים וגם ישראל נענו ליוזמה האמריקנית שקראה להפסיק את האש.

במלחמת ההתשה נוצר חיבור עמוק בין הדרג המדיני לדרג הצבאי הבכיר ולפיקוד הבכיר של חיל האוויר, שכן עבור חיל האוויר הייתה מלחמת ההתשה מלחמה של ממש – נעשה בה שימוש מתמשך ואינטנסיבי בכוח האווירי, והוא היה מרכיב מרכזי בניסיון להשיג את מטרותיה האסטרטגיות של ישראל. המלחמה שכללה את יכולותיו, אך גם הציבה לו אתגרים בעוצמה שטרם הכיר ובמובנים מסוימים – אכן הובילה אותו לסף התשה (לתיאור מקיף ומפורט של הפעילות הטקטית של חיל האוויר במלחמת ההתשה ראו שלום, 2007). במובנים אלו היא ללא ספק נקודת ציון מרכזית בהתפתחות השימוש שעשתה ישראל בכוח האווירי שלה. נשיא מצרים נאצר טבע את המושג 'מלחמת ההתשה' ב-23 ביולי 1969 בנאום שנשא לרגל יום המהפכה (גולן, 2018, עמ' 13), אבל בשני הצדדים יש גישות שונות בנוגע למועד תחילתה המדויק. לפי גישה אחת מצרים החלה בה בספטמבר 1968 עם הפגזות ארטילריות על הכוחות הישראליים לאורך התעלה, לאחר שנה של שקט יחסי בעקבות תגובה ישראלית חריפה להטבעת המשחתת 'אילת' על ידי טיל חוף-ים מצרי (בטיבוע המשחתת נהרגו 47 מאנשי צוותה). גישה אחרת מציינת את תחילתה ב-8 במארס 1969. באותו יום פתחו המצרים בהפגזה ארטילרית כבדה, וישראל השיבה באש תותחים. במהלך חילופי היריות נהרגו הרמטכ"ל המצרי עבד אל-מונעם ריאד וכמה מקציניו הבכירים ששהו בביקור בתעלה. על רקע האירועים הללו הודיע נאצר ב-31 במארס על סיום הפסקת האש שהוכרזה בתום מלחמת ששת הימים. בשנת 2003 החליטה ממשלת ישראל להעניק את 'אות מלחמת ההתשה' וקבעה כי מועד תחילתה הוא ה-11 ביוני 1967, דהיינו – מייד עם סיומה של מלחמת ששת הימים (משרד ראש הממשלה, 2003; לגישות במצרים ראו אשר, 2003, עמ' 40–41).

הרעיון של 'מלחמת התשה' שיקף הבנה עמוקה בנוגע למגבלות היכולת של ישראל להתמודד עם מלחמה ארוכה, סטטית ומרובת אבדות. הצבא המצרי אימץ צורת לחימה חדשה – פשיטות קומנדו, הפצצות ארטילריות וירי צלפים – וכך כפה על צה"ל להגיב בצורת לחימה סטטית, ללא המהלך המתמרן שעמד

במרכז תפיסת ההפעלה המקורית. לכוח האש (ארטילריה) של הצבא המצרי הייתה עדיפות ברורה, ולצה"ל, שרוב כוח האש שלו רוכז באופן מסורתי בחיל האוויר, לא היה מענה הולם לעדיפות זו.

בישראל ראו תחילה באירועים תקריות מן הסוג שהיה מוכר בעשור שקדם ל־1967, אך כעבור זמן זיהו את המתאר הייחודי של המלחמה והבינו את השלכותיו. המענה הראשוני הישראלי היה בעיקר באמצעות ארטילריה, אש טנקים, מבצעים מיוחדים מוסקים והקמת קו מעוזים לאורך התעלה. עוד בשלב הראשון של המלחמה הציע ראש אג"ם האלוף עזר ויצמן להשתמש בחיל האוויר, אך את הצעותיו דחו הן הרמטכ"ל חיים בר־לב והן הדרג המדיני (יניב, 1994, עמ' 252–253). שר הביטחון משה דיין היה המתנגד העיקרי להפעלת חיל האוויר במלחמה, בעיקר משום שחשש מהסלמה לא רצויה. לדעתו של דיין היו שותפים גם אישים נוספים בצמרת הביטחונית של ישראל, בהם גם הרמטכ"ל ומפקד חיל האוויר האלוף מרדכי הוד. עם זאת, כאשר התמשכה המלחמה נראתה האפשרות להפעיל את חיל האוויר מסלימה פחות מן הרעיונות שהועלו על מבצע יבשתי גדול שיכלול חצייה של התעלה כדי לפגוע בהיערכות הצבאית המצרית.

התמשכות הלחימה הובילה לכך שבחודשים מאי ויוני 1969 התנהלה בישראל שורה של דיונים, בדרג המדיני ובדרג הצבאי, על האפשרות להפעיל את חיל האוויר. ההיסוסים נבעו משני עניינים: האפשרות שהמעצמות (ארצות הברית וברית המועצות) יראו בהפעלת הכוח האווירי מהלך מסלים ויתערבו במלחמה; והאפשרות לשחיקת מטוסים שייפגעו ממערך הטק"א המצרי המפותח ולהקטנת הסד"כ המצומצם ממילא של חיל האוויר (גולן, 2018, עמ' 258). כמו כן התקיים דיון בשאלה איזה מטרות נכון לתקוף אם ייעשה שימוש במטוסים – באזור התעלה או בעומק מצרים, באזור קהיר.

ב־20 ביולי 1969, משנוכחה ישראל כי פעולותיה אינן מועילות מספיק, החל חיל האוויר לתקוף לאורך התעלה; מטרת התקיפה הייתה לנטרל את הארטילריה המצרית, להפחית את מספר הנפגעים ולאותת על כוונות ההסלמה של ישראל באופן שימחיש למקבלי ההחלטות במצרים את סיכוני המלחמה – 'אסקלציה לצרכי דה־אסקלציה', כפי שהגדיר זאת הרמטכ"ל בר־לב בריאיון שנתן לעיתון "במחנה" ולגלי צה"ל ב־7 בספטמבר 1969. בתקיפה זו הותקפו סוללות טק"א וארטילריה, מערכות מכ"ם ומוצבים ובהמשך גם מתקני נפט סמוך לתעלה.

הפעילות האווירית, אף שהכאיבה למצרים וגרמה להם אבדות כבדות, לא הצליחה להביא לידי הפסקת האש. מצב עניינים זה הוביל לכך שב־7 בינואר 1970, לאחר סדרת דיונים והתלבטויות נוספות, החלה ישראל לתקוף גם מטרות צבאיות בעומק מצרים (על סדרת הדיונים ראו אדמסקי, 2006, עמ' 62–76; גולן, 2018, עמ' 141–142; שטייגמן, 2018, עמ' 48). הדיונים עסקו הן בהגדרת תכלית התקיפות, הן בשאלת היכולת לבצע את משימות התקיפה לנוכח הגעת מטוסי הפנטום החדשים ('קורנס') והן בהערכת התגובות של המעצמות. הדיונים וההתלבטויות נמשכו גם לאחר שהחלו התקיפות (גולן, 2018, עמ' 146–182).

מטרת התקיפות (19 במספרן) הייתה לחשוף את חוסר האונים של הצבא המצרי ולגרור למשבר אמון בין העם המצרי לשלטון המצרי, להחלשת השלטון ואולי אף לנפילתו, וכך גם לסיום המלחמה. ההנחה הייתה כי מצרים בכלל ונאצר בפרט נמצאים על סף התמוטטות, וכי התקיפות יכולות לזרז את התהליך (יניב, 1994, עמ' 255). עם המטרות שהותקפו נמנו מפקדות, מחנות צבא, מפעלים צבאיים ומחסני ציוד, וכן מוצבי מכ"ם ושליטה וסוללות טק"א. כמחצית מן התקיפות בוצעו במרחב קהיר, והאחרות בוצעו בדלתא,

במפרץ סואץ ובמצרים עילית. הן בוצעו בקצב של תקיפה עד שתיים בשבוע, וכמעט שלא נתקלו בניסיונות מצריים לשבשן. אירועים חריגים התרחשו בפברואר 1970 – כאשר הותקף בטעות מפעל מתכת אזרחי באבו־זעבל, וכ־70 מעובדיו נהרגו, ובאפריל 1970 – כאשר הותקף בטעות בית ספר בכפר בחר אל־בקר, וכ־45 ילדים שלמדו בו נהרגו.

במבט לאחור התקיפות אכן חשפו את חוסר אונים של המצרים וגרמו לתחושת השפלה (גולן, 2018, עמ' 263–264), אך גם הן לא הצליחו לכפות על המצרים להפסיק את הלחימה. ההתפתחות החשובה במלחמה אירעה במפתיע במאוס 1970, עם הגעתם למצרים של כוחות סובייטיים ועימם מטוסי יירוט מסוג MIG-21, תותחני "מ מסוג 'גאן־דיש', מערכות מכ"ם וסוללות טק"א חדישות מסוג SA-3 (מבצע 'קווקז'). ב־18 באפריל הופעלו לראשונה סוללות הטק"א נגד מטוסים ישראליים שביצעו גיחת צילום בעומק מצרים.

עד לאחרונה מקובל היה לראות במהלך ההתערבות הסובייטית במלחמת ההתשה תגובה לתחילת תקיפות העומק הישראליות בראשית ינואר 1970 ותוצאה של ביקור חשאי של הנשיא נאצר במוסקבה ב־22 בינואר 1970. עם זאת, ממחקרים חדשים שהתבססו על מקורות רוסיים, ובעיקר ממחקרו של דימה אדמסקי (2006), עולה כי הרעיון לשלוח כוחות למצרים התחיל להתגבש בקרמלין כבר בסוף 1968; הרעיון נבע בעיקר מן השיקולים הגלובליים של ברית המועצות, ובראשיתו היה קשור לרצון להציב באגן הים התיכון משקל נגד לכוחות נאט"ו. ההחלטה עצמה התקבלה בין סוף 1968 לאביב 1969; היא הייתה חלק מתוכנית תלת־שנתית לבנייה מדורגת של מערך צבאי סובייטי בעל משימות גלובליות, ולטענת אדמסקי (2006, עמ' 19–26) לא נבעה ממלחמת ההתשה כלל.

אדמסקי הבחין בין ההחלטה העקרונית לפרוס את המערך הסובייטי במצרים משיקולים גלובליים ובין ההחלטה להפעיל אותה במלחמת ההתשה שהתקבלה כמה חודשים אחר כך, בשלהי הקיץ או בתחילת הסתיו של 1969. לפי אדמסקי ההחלטה הזאת נבעה מארבעה שיקולים: הסובייטים עקבו אחר המתרחש וחששו מפני תבוסה מצרית נוספת שתעיד על איכות מערכות הנשק והדוקטרינה הסובייטיים; הרצון לשמור ולהגן על האינטרסים האסטרטגיים שלהם במצרים; הערכה סובייטית כי הסבירות לתגובה אמריקנית מסלימה היא נמוכה, נוסף על לחץ מצד 'ניצי הקרמלין'; והשאיפה האותנטית למתן את הלחימה. כל אלו היו קשורים לדעתו לתחושת מצוקה אסטרטגית שחשה ההנהגה המצרית עוד לפני תקיפות העומק, עקב השמדתו השיטתית של מערך ההגנה האווירית שלהם בחודשים יולי–ספטמבר 1969, שאפשרה לחיל האוויר חופש פעולה בשמי מצרים (אדמסקי, 2006, עמ' 34–41).

כך או כך, המהלך הסובייטי הפתיע את ישראל ומצא אותה לא מוכנה לקראתו, מבחינה מדינית ובעיקר מבחינה מבצעית. סוללות הטק"א לא היו לכאורה איום חדש. הן הופיעו בזירה עוד לפני מלחמת ששת הימים, אך סוג הסוללות, מספרן וצורת היערכותן גרמו לכך שהן לא נתפסו כגורם משמעותי בשדה הקרב האווירי. הגעת הסוללות הסובייטיות למצרים חוללה שינוי יסודי בעניין זה. בתחילה אילצה הגעת הסובייטים את ישראל להעתיק את אזורי תקיפות העומק מן הערים הראשיות לאזור הדלתא של הנילוס, ולאחר מכן, במחצית אפריל, להפסיק כליל. בהמשך הובילה הפעלת הסוללות לאובדן מטוסים, לרבות מטוסי הפנטום החדשים, לאובדן צוותי אוויר ולתחושות קשות בחיל האוויר.

הנוכחות הסובייטית במצרים הובילה לאירועים הדרמטיים של 'הקיץ האלקטרוני' (ברונפלד, 2017) בחודשים יולי-אוגוסט 1970. הרוסים נקטו טקטיקה חדשה של 'מארבים'. ב־30 ביוני הפולו שני מטוסי פנטום ראשונים, ואנשי צוותם (למעט אחד שחולץ) נפלו בשבי המצרים. ב־5 ביולי הפול מטוס נוסף, וגם שני אנשי צוותו נשבו. הפלת המטוסים הובילה לבקשה ישראלית דחופה מארצות הברית לקבל ציוד לוחמה אלקטרונית והדרכה מבצעית על בסיס לקחי מלחמת וייטנאם. הציוד והמומחים אכן הגיעו ופודי (pod) הלוחמה האלקטרונית הותקנו במטוסים. ואולם מגיחה שבוצעה ב־18 ביולי התבהרה כי הפתרונות אינם מועילים נגד סוללות ה־SA-3' החדשות – בגיחה הפול מטוס פנטום, ומפקד טייסת הפנטומים, אחד מעמודי התווך של חיל האוויר, נהרג והנווט נשבה. ב־3 באוגוסט הפול מטוס פנטום חמישי, וגם אנשי צוותו נשבו (הטייס נרצח בשבי). סדרת הפלות זו גרמה למשבר עמוק בחיל האוויר והאיצה את סיום המלחמה.

לצד ההתמודדות עם סוללות הטק"א, התנהל כל אותו הזמן גם עימות מתמשך באוויר בין מטוסים ישראלים למצריים (ואחר כך גם סובייטיים), ובוצעה סדרה של מבצעי קומנדו מוטסים בעומק מצרים. בעימות האווירי שלט חיל האוויר לחלוטין והשיג יחס הפלות חסר תקדים של 73 מטוסי אויב לעומת שלושה מטוסים של חיל האוויר. תוצאות אלו הושגו באמצעות חשיבה מערכתית, תכנון קפדני ומימוש היתרונות של מערכי השליטה והמודיעין בזמן אמיתי. מערכים אלו הלכו והתפתחו ככל שנמשכה מלחמת ההתשה, והם אפשרו לחיל האוויר לתכנן מבצעי יירוט ולגרור את הטייסים המצריים לקרבות אוויר כדי להביא לידי ביטוי את העליונות הישראלית. בזכות תפיסת ההפעלה שגובשה, קבוצה איכותית של טייסי חיל האוויר (נבחרת טייסים מאומנים ובעלי כישורי טיסה גבוהים מאוד שנבחרו בקפידה) הגיעה מוכנה למפגשים האוויריים עם הטייסים המצריים – עם יתרון מספרי ותמונת קרב טובה יותר, מצוידת במטוסים משוכללים יותר ונתמכת על ידי מערכי מודיעין ושליטה איכותיים במיוחד (גורדון, 2008, עמ' 63; עין דר, 2020, עמ' 49; שלום, 2007, עמ' 184–192).

התשתית הזאת נמצאה רלוונטית מאוד גם להתמודדות עם הטייסים הסובייטים. כאשר ישראל חשה מצוקה בעימות עם סוללות הטק"א, הוחלט להעביר מסר לרוסים בתחום האוויר-אוויר על בסיס הערכה כי יש לישראל עליונות בתחום זה גם מולם. לאחר דיונים בממשלה ואישור של תוכנית הפעולה, הוצב ב־30 ביולי מארב ישראלי מתוכנן היטב לטייסים הסובייטים ('רימון 20'). בקרב מרובה המשתתפים שהתפתח הפולו חמישה מטוסים סובייטיים, ללא אבדות לחיל האוויר הישראלי (בקרב השתתפו ארבעה מטוסי פנטום ושמונה מטוסי מיראז'; אחד ממטוסי המיראז' נפגע אך הצליח לנחות בישראל) (לתיאור מפורט של הקרב ראו שלום, 2007, עמ' 1939–1969). לפני ההחלטה על המארב האווירי נבחן כנראה ונדחה רעיון לתקוף את בסיסי חיל האוויר המצריים שמדרום לקהיר שבהם נערכו המטוסים הסובייטיים (גורדון, 2008, עמ' 79). אין ספק כי ההחלטה להציב את המארב שיקפה נכונות גבוהה של הדרג המדיני להסתכן בהפעלת הכוח האווירי וכן רמת ביצוע גבוהה מאוד של חיל האוויר. המבצעים המיוחדים המוסקים בעומק השטח המצרי נועדו מיסודם לשרת מטרה דומה לזו של תקיפות העומק של המטוסים. תכליתם הייתה לזרוע פחד, בלבול, חוסר ודאות וחוסר ביטחון בקרב הכוחות והאזרחים בעומק. ב־31 באוקטובר 1968, עוד בטרם תחילתה 'הרשמית' של מלחמת ההתשה ובתקופה שבה נמנעה ישראל מהפעלת מטוסים למשימות תקיפה, יצא לפועל מבצע פשיטה ראשון בעומק מצרים (מבצע 'הלם'). במבצע הוטסו כוחות סיירת צנחנים במסוק סופר פרלון ופשטו

על תחנת חשמל בנג'ע חמאדי; מסוקים נוספים הטילו פצצות רבות עוצמה על גשר ועל סכר. במבצע נוסף שבוצע בלילה שבין ה-26 ל-27 בדצמבר 1969, הוטס כוח צנחנים במסוקי סופר פרלון והשתלט על מכ"ם מצרי, שהוצב ללא הגנה כדי להפחית את סיכויי הגילוי שלו; החיילים פירקו את המכ"ם מסוג P-12, והוא הובל באמצעות מסוק CH-53 לשטח ישראל (מבצע 'תרנגול 53'). במבצע 'רודוס', שהתנהל ב-22 בינואר 1970, הנחיתו מסוקי סופר פרלון באי שדואן, דרומית לשארם א-שייח', חיילי צנחנים; הם כבשו את האי והרגו עשרות חיילים מצרים. שתי טרפדות מצריות שהתקרבו לאי הותקפו על ידי מטוסי סקייהוק וסופר מיסטר והוטבעו. המלחמה הסתיימה ב-7 באוגוסט 1970 עקב לחץ מדיני אמריקני. חוקרי התקופה חלוקים בדעותיהם על מידת ההשפעה שהייתה להפעלת הכוח האווירי הישראלי על ההחלטה בשני הצדדים לסיים את המלחמה. לפי אחת הגישות הובילה הפעלת הכוח האווירי דווקא להאצת ההסלמה ולא אפשרה את סיום המלחמה. אבל נראה כי שני הצדדים אכן הותשו במלחמה – לתקיפות הישראליות הייתה השפעה על היכולת ועל הרצון של מצרים להמשיך להילחם; ולהיפגעות המטוסים הישראליים הייתה השפעה רבה על ההחלטה הישראלית להסכים להפסקת האש. מפקד חיל האוויר ורוב מפקדי הבסיסים והטייסות תמכו בהפסקת האש בשל ההבנה כי חיל האוויר זקוק לזמן לשידוד מערכות (גורדון, 2008, עמ' 91; שטייגמן, 2018, עמ' 51).

מייד עם תום המלחמה ובניגוד להסכם הפסקת האש, קידמו המצרים סוללות טק"א לעבר תעלת סואץ (אפשר שהרצון לממש צעד זה עמד בכלל ביסוד ההסכמה המצרית להפסיק את האש). מערך זה הלך והתעבה, ובישראל התפתח ויכוח על שאלת תקיפתו. בסופו של דבר הוחלט להימנע מתקיפה ולקבל בתמורה חבילת סיוע אמריקני. לאחר מלחמת יום הכיפורים היו שראו בהחלטה זו של הממשלה את המקור לקשיים שהתגלו במלחמה בהתמודדות עם מערך הטק"א המצרי. כך למשל תיאר זאת עזר ויצמן:

מלחמת אוקטובר 1973 התחילה באוגוסט 1970, כאשר ישראל השלימה, כביכול בלידת ברירה, עם קידום מערך הטילים המצרי אל תעלת סואץ – תוך הפרת הסכם הפסקת האש במפורש – והסתפקה בהבטחות אמריקניות, במקום לנתח את המערך הזה ולא להותיר ממנו זכר! זה היה אבי אבות המחדל. בגללו, ולא רק מפני שהמילואים לא גויסו בזמן, ערב יום הכיפורים, והשריון לא נערך כראוי – הצליחו המצרים לצלוח את התעלה ולהתבסס במזרחה (ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 310).

ליויצמן הייתה תזה כללית יותר שלפיה ישראל התקשתה להבין את ההיגיון המצרי במלחמת ההתשה:

את הסכמתם של המצרים להפסקת אש באוגוסט 1970 פירשנו כהודאה מצידם שאינם יכולים עוד לעמוד בהפצצות חיל האוויר. בלי להמעיט מאומה מהסבל הרב שנגרם למצרים, כתוצאה מפעילותו של חיל האוויר, אין לי צל של ספק כי המצרים רצו בהפסקת האש, כדי לקדם את מערך הטילים שלהם לתעלה ולנטרל את חיל האוויר הישראלי, בעת שכוחותיהם יצלחו את התעלה [...] אין זו אלא איווולת לטעון כי הצלחנו במלחמת ההתשה. להיפך, על אף קורבנותיהם, המצרים הם שהצליחו בה (ויצמן וגולדשטיין, 1975, עמ' 313).

אבל, התזה של ויצמן בעייתית בשני היבטים: האחד, לישראל לא היה ב־1970 מענה הולם שהיה יכול להביא לתקיפה מוצלחת של המערך; והשני, גם תקיפת המערך לא הייתה מונעת את ההצטיידות בסוללות SA-6 ובתותחי נ"מ ניידיים; אלה היו מרכיבי מרכזי בבעיה של חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים.

בסך הכול ביצע חיל האוויר במלחמת ההתשה 10,520 גיחות של מטוסי קרב, מהן כ־8,200 לתקיפה (ב־424 תקיפות, שהוטלו בהן יותר מ־50,000 פצצות במשקל כולל של יותר מ־1500 טונות) וכ־1,500 לירות. ההקצאה של גיחות מטוסי הקרב לתקיפות העומק הייתה מצומצמת מאוד ומנתה 120 גיחות. לחיל האוויר אבדו 14 מטוסים – שלושה בקרבות אוויר, חמישה מטק"א ושישה מתותחי נ"מ (גולן, 2018, עמ' 275; גורדון, 2008, עמ' 82; שלום, 2007, עמ' 1126). לכאורה אפשר לראות באופן הפעלת הכוח האווירי של ישראל, ובעיקר בתקיפות העומק, את ניצניו של הרעיון להשתמש בכוח האווירי ככוח עיקרי להשגת מטרות המלחמה. עם זאת, מעיון מעמיק יותר עולה כי בבסיס תקיפות אלו לא עמדה תפיסה מגובשת וחלופית לרעיון ששם במרכז המאמץ להשגת הכרעה צבאית את המהלך המתמרון של כוחות היבשה; הן היו ביטוי למבוכה הרבה שנקלעה אליה ישראל כאשר נאלצה לראשונה להתמודד עם מלחמה שהתנהלה באופן שאינו עולה בקנה אחד עם תפיסת ההפעלה המקורית ועם האסטרטגיה המצרית היצריתית והנחישות שגילו המצרים במימושה. עשרות שנים אחרי המלחמה הררה תא"ל (מיל") יפתח ספקטור (2008), אחד ממפקדי טייסות המיראז' בתקופת המלחמה, בעדיפות המוחלטת שניתנה מאז תחילת 1970 דווקא למטוסי הפנטום בתקיפות העומק ובתקיפת סוללות הטק"א המצריות. בעדיפות הזאת היה היגיון מבצעי. מטוסי הפנטום הגיעו בדצמבר 1969, והגעתם עוררה ציפיות רבות. לראשונה היה בידי חיל האוויר מטוס קרב מתקדם, דו־מושבי, דו־מנועי ורב־תכליתי, שיכול לשאת משקל רב של חימוש ושמצויד במכ"ם יעיל ובטילים מתבייטי מכ"ם. גם המפקדים של שתי הטייסות הצעירות שהפעילו את המטוסים החדשים, היו להוטים להוכיח את עצמם. אבל ספקטור העלה גם השערה: "פיקוד חיל האוויר לא ראה את המלחמה כמלחמה כוללת, אלא כסדרה טורית של מבצעים הבאים זה אחר זה. בהתאם, הפיקוד התייחס לכל משימה כאילו היא מבודדת וחשיבותה מוחלטת, ומובן שהטילו אותה על פותר הבעיות הטוב ביותר שהיה להם – הפנטום" (עמ' 198–199; על העומס הכבד בטייסות הפנטום ועל השלכותיו ראו שלום, 2007, עמ' 1073–1076).

תיאור זה של ספקטור משקף היטב את דפוסי החשיבה הטקטיים המסורתיים שאפיינו את חיל האוויר מאז היווסדו ולא השתנו גם במלחמת ההתשה, אף שהשימוש בו במלחמה היה שימוש מובהק לתכלית אסטרטגית. אבל במידה מסוימת תיאור זה רלוונטי גם לביקורת רחבה יותר על ההתנהלות הישראלית האסטרטגית במלחמת ההתשה. נראה שגם בהנהגה המדינית והצבאית וגם בחיל האוויר החמיצו את ההזדמנות לפתח מסגרת תפיסתית רחבה יותר לניהול המלחמה, והסתפקו בחשיבה צרה הממוקדת בהשפעה עקיפה על מאזן הרווח וההפסד של המצרים (ואחר כך גם של הסובייטים) ודומה מאוד לחשיבה שעמדה באותו זמן בבסיס הפעלת הכוח האווירי האמריקני בווייטנאם.

במאמרו על מלחמת ההתשה כתב דב תמרי (2020): "נראה שמלחמת ההתשה נתפסה בצה"ל ובישראל כיום האחרון של מלחמת ששת הימים, ואילו במצרים היא נתפסה כיום הראשון של המלחמה הבאה" (עמ' 50). עדות לכך אפשר למצוא בספר הזיכרונות שכתב מי שהיה ראש אגף המבצעים במטכ"ל המצרי לפני מלחמת יום הכיפורים ובמהלכה (לאחריה מונה לרמטכ"ל) עבד אל־ע'ני אלגמסי:

הבדיקה האובייקטיבית של מלחמת ההתשה, במישורים האסטרטגי והטקטי, אינה צריכה להצטמצם בעובדות ובאירועים בלבד. חשיבותה טמונה בהשפעות ארוכות הטווח [...] אני סבור שמלחמה זו הייתה בעלת תועלת עצומה והיוותה מבוא מעשי חיוני שגרם לכך שהחלטה על מלחמת אוקטובר 1973 תהיה אפשרית [...] אין ספק שמלחמת ההתשה היוותה עול כבד למצרים וישראל גם יחד, אולם היא הועילה יותר למצרים והזיקה יותר לישראל (עבד א-ע'ני אלגמסי, 1994, עמ' 105-106).

אדמסקי (2006) תיאר את האופן שבו שימשה מלחמת ההתשה למצרים תשתית תפיסתית לרעיון שעמד אחר כך בבסיסה של מלחמת יום הכיפורים. לפי אדמסקי מערך הטק"א שקודם לקו החזית בחסות הפסקת האש העמיד לרשות הצבא המצרי בסוף אוגוסט 1970 "אופציה, גם אם רחוקה ממושלמת, של חצייה רחבת היקף של התעלה, תוך נטרול העליונות האווירית הישראלית", ואפשר למצרים, לראשונה מאז 1967, לראות ביציאה למלחמה לכיבוש חלקי של סיני אפשרות ריאלית. להשקפתו של אדמסקי מלחמת ההתשה הייתה עבור המצרים "גשר חד כיווני, חיוני והכרחי", בין מלחמת ששת הימים למלחמת אוקטובר 1973. הגשר הזה היה "רעיוני לא פחות מחומרי" (עמ' 178). עם זאת, ספק אם המצרים חשבו בשנת 1970 באופן מעשי על חציית התעלה, ונכון יותר לומר כי ההצלחה של סוללות הטק"א במלחמת ההתשה יצרה אצל המצרים ביטחון ביכולת להתמודד עם חיל האוויר הישראלי באמצעות מערכות אלו. ביטחון זה היה מרכיב חשוב ביצירת התשתית לרעיון האסטרטגי המצרי במלחמת יום הכיפורים ולרעיון האופרטיבי שעמד ביסוד מבצע חציית התעלה. אירוע נוסף שאפשר שהוסיף לביטחון המצרי היה הפלת מטוס ה'ענק' ב-19 בספטמבר 1971, בגיחה לאיסוף מודיעין על מערך ההגנה האווירית המצרי שנפרס לאורך תעלת סואץ. ה'ענק' היה מטוס סטרטוקרוזר (C-97) מתוצרת בואינג, שהוסב למטוס מטען בתעשייה האווירית ונכנס לסד"כ של מערך התובלה בשנת 1964. הוא שימש למשימות שונות, ובאירוע שבו הופל אחד מן המטוסים מדגם זה הוא ביצע משימה של צילום אווירי (אלכסוני) מרחוק. הפלת המטוס הייתה מבצע מצרי מתוכנן שבוצע בתגובה להפלת מטוס סוחוי-7 מצרי ימים אחדים קודם לכן, לראשונה מאז שנכנסה הפסקת האש לתוקפה באוגוסט 1970. המטוס הופל על ידי מארב של טילי SA-2, והיו בו שמונה אנשי צוות אוויר (טייסים, נווטים, מפעילי מערכות וטכנאים). שבעה מהם נהרגו, ורק אחד הצליח לצנוח ולהינצל. בתגובה תקפה ישראל את סוללות הטק"א המצריות באמצעות טילים מתייית מכ"ם, אך תקיפה זו נכשלה.

בניין הכוח לקראת מלחמת יום הכיפורים

מלחמת ששת הימים חיזקה מאוד את מעמדם של חיל האוויר ושל חיל השריון, הכוחות שהביאו לידי ההכרעה הצבאית המהירה והחד-משמעית במלחמה, בשיקולי בניין הכוח. באופן טבעי הוקצו מרבית המשאבים לחיל האוויר (גרינברג, 2004). מבחינת הקצאת תקציב הביטחון לזרועות השונות עולה כי בחמש השנים שלפני מלחמת יום הכיפורים הוקצו בממוצע לחיל האוויר 48.3 אחוזים מן התקציב, לכוחות היבשה הוקצו 43.7 אחוזים ושמונה אחוזים נוספים הוקצו לחיל הים ולגופים אחרים.

לאחר מלחמת ששת הימים הטיילה צרפת אמברגו על אספקת נשק לישראל, וארצות הברית נהפכה לספק אמצעי הלחימה היחיד כמעט של ישראל. בתחילת 1965, עוד לפני המלחמה, הסכים לראשונה הנשיא האמריקני ג'ונסון הסכמה מסויגת מאוד למכור מטוסי קרב לחיל האוויר הישראלי. עד אז סירב הממשל

האמריקני למכור לישראל מטוסי קרב, והצמרת המדינית והצבאית של ישראל ניהלה נגד סירוב זה מסע שכנוע ארוך שנים (ברונפלד, 2011). הצלחתו הובילה לכך שבסוף שנת 1967 נקלטו בחיל האוויר מטוסי סקייהוק ('עיט') ראשונים (וגם מסוקי BELL-205), אך פריצת הדרך הגדולה יותר ביכולותיו של חיל האוויר התרחשה עם הגעתם של מטוסי הפנטום בדצמבר 1969.

גם מערך מסוקי הסער זכה לתגבור רב עם הגעתם של מסוקי סיקורסקי CH-53, ומערך התובלה קלט את מטוסי ה־C-130 ('קרנף') הראשונים. בו־בזמן יצאו מן הסד"כ מטוסי הווסטור, האורגאן והמיסטר. ערב מלחמת יום הכיפורים מנה אפוא סד"כ חיל האוויר כ־380 מטוסי קרב, רובם כבר מתוצרת ארצות הברית – 125 מטוסי פנטום, 185 מטוסי סקייהוק, 45 מטוסי מיראז' ונשר ו־25 מטוסי סופר מיסטר משופר, וכן 76 מסוקים – סיקורסקי CH-53, סופר פרלון ו־BELL-205. שיעור הכשירות ערב המלחמה עמד על כ־80 אחוזים. הפקת הלקחים ממלחמות היא תהליך דו־צדדי (אל"ם יב"י, 1986). התעצמות חילות האוויר של מצרים ושל סוריה בין שתי המלחמות הייתה בעיקר הגנתית – מספר שדות התעופה גדל במידה ניכרת, נבנו כמה מאות דירים מבוצרים למטוסים והוסט הדגש ממערך מטוסי הקרב לסוללות טק"א. מאפיינים אלו של בניין הכוח נבעו ישירות מאירועי מלחמת ששת הימים, והם הובילו לכך שהיכולת של ישראל להשמיד מטוסי אויב בעודם על הקרקע אבדה לחלוטין. בד בבד התעצם מאוד האיום של סוללות הטק"א, והוא הפך לאיום המרכזי על העליונות האווירית של ישראל.

מלחמת ההתשה הסתיימה מבלי שחיל האוויר מצא פתרון למה שכונה 'בעיית הטילים' (פלד, 2004, עמ' 344–347). הבעיה רק הלכה והחמירה, ועם תחילתה של מלחמת יום הכיפורים ניצב חיל האוויר מול מערכי טילים צפופים יחסית, הן בחזית המצרית והן בחזית הסורית, ובהם כ־180 סוללות נייחות וניידות. בשנים שלפני המלחמה מיקד חיל האוויר את תשומת ליבו ואת מאמציו בסוללות הטק"א, אך לא הצליח לפענח חלק מסודותיהן, טעה לחלוטין בהערכת רכיבים חשובים בתפיסת הפעלתן (בעיקר בהערכת כושר הניידות שלהן) ואימץ נגדן תפיסה מבצעית שגויה (הפער העיקרי היה בכל הקשור לסוללות ה־SA-6 הניידות). במרכזה של התפיסה עמדה תקיפה מתואמת ומתוזמנת של כמות גדולה מאוד של מטרות – בהפתעה, בו־זמנית ובכמה סבבים (שטייגמן, 2019). תפיסה זו חיקתה במידה רבה את מבצע 'מוקד' לתקיפת שדות התעופה בפתיחת מלחמת ששת הימים, ואת המטסים שלה כינה בלעג יפתח ספקטור (2008), שפיקד אז על אחת מטייסות הקרב, "אופרציות" (עמ' 228).

בעקבות 'בעיית הטילים' הלכה והתבררה במטכ"ל ההבנה כי חיל האוויר, שפתח את מלחמת ששת הימים במכה האווירית המקדימה, יידרש במלחמה הבאה לפרק זמן של כ־24–48 שעות כדי להשיג עליונות אווירית. בפרק זמן זה היה אמור חיל האוויר לפעול נגד סוללות הטק"א ושדות התעופה ורק אחר כך לעבור לסייע למהלך המתמרון של כוחות היבשה או לבלימת הכוחות התוקפים. להבנה זו היה שותף גם שר הביטחון דיין, אבל היא לא הובילה לדין תפיסתי רחב יותר בנוגע להשפעותיה על תרחישים שונים, ובעיקר על התרחיש הבעייתי של מתקפת פתע ערבית יזומה (שטייגמן, 2019).

הפלת המטוס הלובי

השימוש בכוח האווירי מחייב לעיתים החלטות בעניינים הרי גורל שיש לקבל בתוך זמן קצר מאוד. הפרשה הטראגית של הפלת מטוס הנוסעים הלובי ב־21 בפברואר 1973, שהיה בדרכו לשדה התעופה הבינלאומי של קהיר אך טעה בניווט וחדר לסיני, משקפת את המורכבות הגדולה של עניין זה בהקשר היחסים בין הרמטכ"ל למפקד חיל האוויר. מטוס הבואינג 727 התגלה על מסך המכ"ם של חיל האוויר בעודו עושה דרכו לכיוון חצי האי סיני, שהיה אז בידי ישראל. ברקע עמדה הערכה כללית על כוונות מחבלים מארגון 'ספטמבר השחור' לרסק מטוס עמוס חומר נפץ מעל מרכז תל אביב, אף שבעת האירוע לא הייתה בעניין זה התרעה קונקרטיית. לאחר שהניסיונות ליצור קשר עם המטוס עלו בתוהו, הוזנק לעברו זוג מטוסי פנטום; הם זיהו שהוא שייך לחברת התעופה הלובית, יצרו קשר עין עם אנשי צוות המטוס (קברניט ומהנדס טיס צרפתיים וטייס משנה לובי), ניסו לאותת להם לעקוב אחריהם לנחיתה ולפי הוראת מפקד חיל האוויר הוד, שאייש את מוצב השליטה, אף ירו יריות אזהרה לפני חרטום המטוס (על האירוע ראו אורן, 2013).

החלונות המוגפים לא אפשרו לדעת או להבין כי מדובר במטוס עמוס נוסעים. בתחילה נראה היה כי המטוס הלובי מצויית להוראה, אך משהחל בטיסה חזרה מערבה לכיוון מצרים נראה היה שהוא מנסה לברוח. לנוכח המצב הורה מפקד חיל האוויר לירות פעם נוספת יריות אזהרה. לאחר שהמטוס לא הגיב פנה האלוף הוד לרמטכ"ל דוד אלעזר (דדו), הסביר לו את המצב ואת שיקוליו וקיבל את אישורו להנחית את המטוס בכוח, גם אם יהיה צורך להשתמש באש. הרמטכ"ל נתן את האישור בצאתו מן המקלחת, בתום מנוחה אחרי לילה שהתנהל בו מבצע בלבנון. המטוסים קיבלו הוראה לירות אל קצה כנפו הימנית של המטוס, אך גם לאחר הירי לא צייתו טייסיו של המטוס. אז קיבלו הטייסים הישראלים הוראה לירות אל שורש הכנף. כנף המטוס נפגעה קשה, והמטוס ניסה לנחות נחיתת אונס אך ללא הצלחה – הוא התרסק על אדמת סיני, כ־20 ק"מ ממזרח לתעלת סואץ. 108 מ־113 הנוסעים ואנשי הצוות נהרגו, ורק חמישה שרדו (לרבות טייס המשנה). אישור הרמטכ"ל ניתן לדבריו דקה או שתיים לפני ההפלה, בלי שהבין כי יש אפשרות שמדובר במטוס מלא בנוסעים. בדיעבד התברר רצף הטעויות שהוביל לתוצאה הטרגית. צוות המטוס עצמו טעה בקשר למיקומו, ובגלל תנאי מזג האוויר וגורמים נוספים לא היה מודע לסטייה הגדולה מן הנתיב המתוכנן של הטיסה (כ־170 ק"מ). את מטוסי הפנטום הוא חשב בטעות למיגים. כשהתבררה הטעות הוא ניסה כנראה להימנע מנחיתה בישראל ואכן ניסה לחזור למצרים. גם מערך הבקרה המצרי היה שותף לטעות ולא הבין את מיקומו האמיתי של המטוס. בצד הישראלי התבררה שרשרת של טעויות בשיקול דעת ובתהליך קבלת ההחלטות. האפשרות שמדובר במטוס נוסעים לא נבחנה לעומקה, והתמונה שהצטיירה הייתה שמדובר בניסיון פיגוע או בגיחה לאיסוף מודיעין על מטרות רגישות בסיני. היירוט התרחש על רקע פעילות מבצעית אינטנסיבית שנעשתה בימים שקדמו לאירוע ויצרה מעין אוירת מלחמה בקרב הגורמים שעסקו בקבלת ההחלטות בצד הישראלי (אורן, 2013; קיפניס, 2012, עמ' 31).

במאי 1973 העביר מרדכי הוד את הפיקוד על חיל האוויר לבנימין (בני) פלד, המפקד הראשון שסיים קורס טיס מלא בחיל האוויר. אומנם פלד, שהיה גם מהנדס אווירונאוטיקה בהכשרתו, פיקד על טייסות ועל בסיסים בחיל האוויר, אך בשנים שלפני קבלת התפקיד עסק דווקא בפיתוח אמצעי לחימה חדשים. פלד פיקד על חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים והוביל את תהליך הפקת הלקחים ואת יישומם לאחר המלחמה.

על ההחלטות וההוראות של פלד בימי הלחימה הראשונים נמתחה ביקורת רבה (בר־יוסף, 2021; גורדון, 2008; ספקטור, 2008; פקר, 2002). עם זאת, מקובל להניח שהוא אחד מן המפקדים המשפיעים ביותר שהיו לחיל האוויר ומי שאחראי במידה רבה להנחת היסודות העמוקים לעיצוב דמותו הנוכחית של חיל האוויר.

מלחמת יום הכיפורים

מלחמת יום הכיפורים היא מקרה קלסי של הפתעה אסטרטגית. עד לפרוץ הקרבות, ב־6 באוקטובר 1973 בשעה 13:50, העריכו מקבלי ההחלטות הבכירים ביותר בישראל, בדרג המדיני ובדרג הצבאי, כי הסבירות למלחמה בין ישראל לערבים נמוכה מאוד. הערכה זו התבססה על הערכה מודיעינית ('הקונספציה') שהיו בה שני מרכיבים: לפי הראשון סוריה לא תצא למלחמה יזומה לבדה אלא רק לצידה של מצרים; ולפי השני מצרים לא תצא למלחמה עד שלא תשיג יכולת טובה לתקוף בעומק מדינת ישראל. מכיוון שהוערך כי למצרים לא תהיה יכולת כזו בשנים הקרובות, ההערכה הכוללת הייתה כי הסבירות למלחמה בשנת 1973 היא נמוכה. את ההערכה הזאת אימצה הצמרת המדינית והצבאית, והיא נותרה בעינה גם לאחר זיהוי מכלול שלם של צעדי כוננות במצרים ובסוריה. על רקע התפיסה הכוללת, ההסבר שניתן לצעדי כוננות אלו היה כי הם קשורים לתרגיל מפקדות גדול (שנערך במצרים) ולתגובה אפשרית (סורית) לקרב אווירי גדול שאירע ב־13 ספטמבר 1973, והפולו בו 12 מטוסים סוריים.

הערכה מודיעינית זו הייתה אולי נכונה לתקופתו של שליט מצרים נאצר, אך היא החמיצה לחלוטין את השינוי היסודי שחל באסטרטגיה המצרית לאחר עלייתו לשלטון של יורשו אנוואר סאדאת. סעד אלדין אלשאזלי (1987), הרמטכ"ל המצרי בתקופת ההכנות למלחמה ובמהלכה (עד להתפטרותו), תיאר את רגע המפנה התפיסתי בדיון שנערך ביוני 1972 במעונו של סאדאת. בדיון זה קיבל סאדאת סקירה מפורטת על מצבו של הצבא המצרי, והוא החל להוביל את תהליך ההתנתקות מן ההיגיון המצרי הקודם. המשפטים שאמר סאדאת בדיון הזה מצמררים, שכן הם משקפים עד כמה היה נכון עד לאותו יום המרכיב האווירי בקונספציה המודיעינית הישראלית: "אני מבין היטב שאל לנו לצאת לקרב כל עוד אין ביכולתנו להרתיע את ישראל מתקיפת עורפנו האזרחי (כלומר, כל עוד חיל האוויר שלנו אינו מסוגל לבצע תקיפות בעורף האויב)" (עמ' 116). אבל אז אירעה הקפיצה המחשבתית בחשיבתו של סאדאת, והיא החמצתו הטרגית של אמ"ן. "הבעיה הניצבת בפנינו", אמר סאדאת לנוכחים בדיון, "היא מה עלינו לעשות אם המצב הפוליטי יאלצנו לצאת למלחמה בטרם השגנו כושר הרתעה זה" (עמ' 116).

סאדאת (1978) ניסח אפוא תפיסה אסטרטגית שבמרכזה "פעולה צבאית בהתאם לאפשרויות של הכוחות המזוינים" (עמ' 250–252). לפי תפיסה זו לעצם היציאה למלחמה הייתה חשיבות ראשונה במעלה, יותר משהייתה להישגים הצבאיים בה. לפי פרופ' אורי בר־יוסף (2001, עמ' 194) היא נועדה בעיקר להשגת שלושה יעדים: שבירת הסטטוס קוו, שהיה בלתי נסבל מבחינת מצרים; ערעור ביטחונה של ישראל ביכולתה להרתיע לאורך זמן את מצרים מפתיחת מלחמה וערעור האמונה האמריקנית ביכולת זו; וחילוץ מצרים ממעמד של צד מובס במלחמה ולכן גם הצד הנחות בכל משא ומתן.

הרעיון שפיתח סאדאת לקראת סוף 1972 היה של "מלחמה כוללת מוגבלת בהיקפה" (אשר, 2003, עמ' 25–21). את התפיסה הזאת תרגמו הגנרלים המצרים לרעיון אופרטיבי שהדגיש את הצורך לחצות את תעלת

סואץ ולהחזיק בשטח מצומצם יחסית ממזרח לתעלה, ברוחב של פחות מ-20 ק"מ, כדי שישמש קילף מיקוח במשא ומתן. שיתוף הפעולה עם סוריה נועד לפצל את המשאבים המוגבלים הישראליים ולהקשות על ניהול המלחמה. מאז סוף 1972 החלה מכונת המלחמה המצרית לפעול ביעילות לבניין הכוח שימש את תפיסתו של סאדאת. ההחלטה לצמצם את מטרות המלחמה הפחיתה את הצורך במטוסי תקיפה ארוכי טווח, וכך שמטה את הבסיס של 'הקונספציה' הישראלית (על המטרות האופרטיביות של המלחמה ועל הגישות השונות בנוגע לעומק השטח שאליו היו אמורים המצרים להגיע לפי התכנון, ראו אשר, 2003, עמ' 226-237; ריין, 2007; שי, 1976). ההצטיידות המצרית בטק"ק מסוג 'סקאד', שאפשרו יכולת פגיעה בעומק ישראל, הפחיתה את הצורך במטוסי תקיפה ארוכי טווח, והיעדרם היה אחד מן המרכיבים העיקריים של הקונספציה הישראלית. בספרו כתב עבד אל-ע'ני אלגמסי במפורש כי הצורך לנטרל את חיל האוויר היה אחד מן המרכיבים של הרעיון האופרטיבי שפיתחו המצרים:

ידוע היה שחיל האוויר הישראלי היה כוח המחץ העיקרי של האויב. הם הפכו אותו למפלצת מפחידה לאחר שהשיג ניצחון בולט במלחמת יוני 1967, בשל טעויות אותן ביצענו ולא בשל פעילות יוצאת דופן מצידו. משום כך, פעלה מצרים לשתק את האפקטיביות של חיל האוויר הישראלי ולהחלישו, באמצעות מערכת הגנה אווירית בעלות עוצמה הנשענת על טילים נגד מטוסים תוך שיתוף פעולה עם הכוחות האוויריים (אלגמסי, 1994, עמ' 118; ראו גם אלשאזלי, 1987).

מגוון גורמים גרמו לכך שתפיסת ההפעלה המקורית היא שעיצבה את פעולותיו של צה"ל כולו, לרבות חיל האוויר, בתחילת מלחמת יום הכיפורים. ועדת אגרנט (1975) לא ערערה על הדבקות בתפיסת ההפעלה המקורית, אך הצביעה על הקושי לממשה בהקשר הייחודי של המלחמה. ואכן עם תחילת המלחמה פרצו הכוחות המצריים והסוריים את קו הגבול בגזרה רחבה. צה"ל הופתע, ומשום שכוחותיו היו פרוסים אז רק באופן חלקי הוא התקשה לממש את תפיסתו המסורתית ולהעביר בזמן קצר את המלחמה לשטח האויב באמצעות המהלך המתמרון (תמרי, 2020).

בשלב הפתיחה של המלחמה זכו אפוא הכוחות המצריים והסוריים להצלחות מרשימות. המצרים הצליחו לצלוח את תעלת סואץ, לחסל או להכניע את המעוזים שהוקמו לאורכה (למעט אחד) ולהתבסס בעוצמה של קרוב לארמייה שלמה בשטח סיני, במרחב שבו נהנו מהגנה אווירית יעילה. אומנם הסורים נבלמו בחלקה הצפוני של רמת הגולן, אך הם הצליחו להגיע בחלקה המרכזי עד למרכז הרמה ובחלקה הדרומי עד למרחק של שבעה ק"מ מן הכינרת. בשלב זה הוכנסו למלחמה כוחות המילואים של ישראל. בחזית הדרום לא הצליח צה"ל לסלק את הארמייה המצרית השלישית משטח סיני, אך הוא הצליח לכתר אותה ולהפגין נוכחות רבה בגדה המערבית של התעלה, בתוך השטח המצרי. הסורים נהדפו, בתוך ימים אחדים נתפס מחדש כל השטח שנפל בידיהם ושתי אוגדות ישראליות חדרו אל מעבר לקו הגבול, אל תוך השטח הסורי. בסוף הקרבות נמצאו כוחות צה"ל כ-35 ק"מ מדמשק, בירת סוריה, ו-101 ק"מ מקהיר, בירת מצרים.

חיל האוויר הופתע פחות מעיתוי פתיחת המלחמה, אך זו המחישה את השינוי הגדול שחל ביחסי הכוחות בתחום האווירי מאז סיום מלחמת ששת הימים. ההפתעה הטקטית, שאפיינה כל כך את כוחות היבשה, הייתה

פחותה בחיל האוויר; הוא נערך למלחמה עוד מיום שישי, ה־5 באוקטובר, ערך תדריך כללי לקצונה הבכירה וגייס חלק ממערך המילואים שלו. כך תיאר יפתח ספקטור את המצב בטייסת שלו בבוקר שבו פרצה המלחמה:

מספרים שמלחמת יום הכיפורים תפסה אותנו בהפתעה [...] אני אינני חושב כך. מפני שכשהסירנה של בסיס חצרים פרצה בלילה בבוקר יום שבת, 6 באוקטובר 1973, השעה הייתה שש וחצי בבוקר, ואני ישבתי עם כל שאר המפקדים במשרד מפקד הבסיס החדש שלנו [...] עברנו לפי סדר על ההכנות שעשינו למלחמה, ורק לא ידענו בדיוק מתי היא תפרוץ. זה היה ממש כמו בטייסת 'הקרב הראשונה', שש שנים קודם לכן (ספקטור, 2008, עמ' 238).

ואולם למרות מוכנות זו התאפיין היום הראשון למלחמה בטלטלה גדולה, וחיל האוויר נקרא לסייע בשתי החזיתות, הצפונית והדרומית. המשימות שהוטלו על הבסיסים והטייסות השתנו כמה פעמים ויצרו בלבול רב וחוסר אמון בחלק מהם. שמואל גורדון (2008) חקר את קבלת ההחלטות ב־30 השעות הראשונות של המלחמה, וראה במפקד חיל האוויר את האשם העיקרי להתנהלותו של חיל האוויר ביום זה וביום שלמוחרת. הוא תיאר שילוב של החלטות שגויות שנבעו בחלקן מהנחיות שנתן הרמטכ"ל אלעזר ובחלקן מהחלטותיו האופרטיביות של פלד, מפקד החיל: "תכתיבים של הרמטכ"ל שמטלטל את חיל האוויר מזירה לזירה, ממשימה למשימה, ללא רקע מקצועי, ללא הערכת מצב, ללא שיקול דעת, ומפקד חיל האוויר אינו מוחה, אינו מערער ואף תומך בהחלטותיו" (עמ' 447–448; לגישה שונה שלפיה רמת ההיכרות של הרמטכ"ל עם פרטי התכנון המבצעי של חיל האוויר הייתה גבוהה יותר, ראו פינקל, 2018, עמ' 70–75).

ערב מלחמת יום הכיפורים היו ברשות חיל האוויר שתי פקודות להשמדת סוללות טק"א – 'תגר', להשמדת מערך הטילים המצרי לאורך התעלה ו'דוגמן 5', להשמדת הטילים בסוריה. היו גם תוכניות נוספות: 'נגיחה', לתקיפת שדות תעופה במצרים ובסוריה; 'דומיניק', לתקיפת מטרות אסטרטגיות בשתי המדינות; ו'שריטה', לתקיפת כוחות האויב עוד לפני שהושגה משימת העליונות האווירית. בדיון מפקדים שנערך בחיל האוויר בבוקר ה־6 באוקטובר, ניתנה הנחיה להיערך להפעלת פקודת 'דוגמן 5' ופקודת 'נגיחה'. בצוהריים שונתה ההנחיה, וחיל האוויר הונחה להיערך להגנת שמי המדינה ולסיוע קרוב. בשעות הערב של אותו יום הנחה הרמטכ"ל לתת עדיפות לחזית המצרית, ולכן חיל האוויר נערך להפעלת פקודת 'תגר'. לקראת חצות הלילה שבין ה־6 ל־7 באוקטובר הסיט הרמטכ"ל את העדיפות לחזית הסורית, ובשעות הבוקר המוקדמות ניתנה לחיל האוויר הנחיה לבצע גם את המטע המכין ל'תגר' (במצרים) וגם את 'דוגמן 5' (בסוריה). החלטה נוספת שנויה במחלוקת של מפקד חיל האוויר תרמה לבלבול – להזניק את רוב מטוסי חיל האוויר להגנת שמי המדינה מייד עם תחילת המלחמה אף על פי שספק אם האיום המיידי חייב הפעלה נרחבת כל כך של התוכנית להגנת שמי המדינה.

ב־7 באוקטובר ב־07:00 בוצע השלב המכין ל'תגר', ו־120 מטוסי סקייהוק ופנטום תקפו מטרות במצרים. 'תגר' אמורה הייתה להתבצע בהמשך היום בשני שלבים נוספים. אבל לנוכח הערכה מחמירה של שר הביטחון דיין, הופסק המבצע והוחלט להסיט את חיל האוויר מן החזית המצרית לחזית הסורית ולתקוף את מערך הטילים ברמת הגולן.

בשעה 11:30 המריאו 100 מטוסים למבצע 'דוגמן 5', לתקיפת מערכי הטק"א ברמת הגולן הסורית. המבצע התבסס על מאמץ חשיבתי ותכנוני גדול שהתנהל בחיל האוויר בשנים שקדמו למלחמה, אך נכשל מכל בחינה שהיא (על 'דוגמן 5', על הסיבות לכישלוננו ועל חוויות הטיסה של הטייסים ראו גורדון, 2008; חלוץ, 2010, עמ' 89-93; ספקטור, 2008, עמ' 244-247; פלד, 2004, עמ' 342-350). שישה מטוסים הופלו במבצע, שני אנשי צוות אוויר נהרגו ושמונה אנשי צוות אוויר נפלו בשבי הסורי. שום סוללה לא הייתה במקום שעליו הצביע המודיעין האווירי, וכישלון מודיעיני זה גרם לכך שכמעט שום סוללה לא נפגעה בתקיפות (למעשה הושמדה סוללה אחת, וסוללה נוספת נפגעה קשות, שתיהן מן הדגמים הנייחים. הסוללות הניידות לא נפגעו). המטוסים נפגעו מאש של תותחי נ"מ שליוו את כוחות היבשה הסוריים, שתמונת מיקומם לא הייתה בידי חיל האוויר.

הטראומה של 'דוגמן 5' הביאה לידי הימנעות ממבצעים גדולים לתקיפת טילים עד לשלבי המלחמה האחרונים (את חלק מסוללות הטילים השמידו בסופו של דבר כוחות הקרקע שכבשו את האזורים שבהם הן נערכו). לאחר המלחמה כתב עזר ויצמן (1975): "הטיל כופף במלחמה הזאת את כנפו של המטוס – זו עובדה, הראויה ללימוד קפדני ולהפקת לקחים. אני מאמין שזה היה כיפוף זמני [...] אין לי כל ספק בזה. אבל במלחמה הזאת עבר גם חיל האוויר נקודת משבר ואסור להתעלם ממנה" (עמ' 329). בעיני ויצמן נקודת המשבר הזאת "התחילה ב-1970. היא נמשכה ב-1973. ביטוייה היו 'כאן איני יכול לתקוף בגלל הטילים. כאן קשה לי בגלל מערך תותחים נ.מ צפוף'. מנקודת המשבר הזאת, הכרח הוא להפיק לקחים קפדניים ומהירים ככל האפשר" (עמ' 329).

הקושי בתחום ההתמודדות עם סוללות הטק"א היה אכן ברור ומוחשי. אבל עוצמתו, נוסף על גורמים אחרים, הקשתה להבין כי הכישלון המרכזי בהפעלת חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים היה למעשה כישלון ברמת האסטרטגיה הצבאית, שכן יותר מכל דבר אחר הבהירה המלחמה את החסר בתפיסת הפעלה מגובשת להסדרת פעולות חיל האוויר נגד מתקפה ערבית יזומה המתרחשת בשעה שגיוס המילואים טרם החל וכוחות היבשה הסדירים סובלים מיחסי כוחות נחותים. בספר שפרסם לאחרונה הטיל אורי בר־יוסף (2021) את האחריות לתפקודו הבעייתי של חיל האוויר במלחמת יום הכיפורים בעיקר על מפקד חיל האוויר בני פלד, שהחלטותיו לטענתו של בר־יוסף היו שגויות. אבל בר־יוסף מחמיץ את הפער התפיסתי העמוק ששרר בפתיחת המלחמה בכל הנוגע למשימותיו של חיל האוויר (למשל, תקיפת סוללות הטק"א) ולמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל. התברר למשל כי התפיסה ההתקפית שבמרכזה רעיון המכה המקדימה של חיל האוויר, אינה רלוונטית בנסיבות הייחודיות של מלחמה זו. חלק מהחלטותיו של פלד היו אכן שגויות, אך אין לתלות רק בהן את התפקוד הבעייתי של חיל האוויר.

בשעות הבוקר המוקדמות, כאשר התברר כי המלחמה אכן עומדת לפרוץ, הנחה הרמטכ"ל אלעזר את מפקד חיל האוויר פלד להכין מכה אווירית מקדימה נגד מערכי הטק"א ושדות התעופה בסוריה. כאמור, מכה מקדימה זו הייתה חלק מן התבנית המחשבתית המסורתית של תפיסת הפעלה המקורית, אף שאפשר שלקראת המלחמה כבר הבינו בדרג המדיני ובדרג הצבאי הבכיר שייתכן שסבירותה פוחתת ומרכזיותה מתערערת (בר־יוסף, 2021, עמ' 91-94). בהמשכו של אותו בוקר הודיעה ראש הממשלה גולדה מאיר כי אינה מאשרת את המכה המקדימה עקב שיקולים מדיניים. יש הטוענים כי לו הייתה מתבצעת מכה אווירית

מקדימה כזו, הייתה המלחמה עצמה מתנהלת אחרת לגמרי. עם זאת, נראה שטענה זו שגויה. תקיפה כזו לא הייתה מצליחה להשיג הישגים צבאיים של ממש, ובכל מקרה יש הסכמה רחבה כי התקיפה לא הייתה מונעת את המלחמה עצמה או את מהלכיה הראשונים, שהיו בעייתיים כל כך עבור ישראל.

ביום השלישי למלחמה הופעל חיל האוויר, לראשונה גם לתקיפת מטרות תשתית בסוריה, אזרחיות (מערכת החשמל, מערכת הדלק וגשרים) וצבאיות (לרבות המטכ"ל ומפקדת חיל האוויר בדמשק). התקיפות אושרו בבוקר דרמטי מאוד, שבו נראה היה כי ישראל הולכת לקראת תבוסה קשה בשתי החזיתות. הייתה זו נקודת שפל עמוקה במצב רוחה של הצמרת המדינית והביטחונית (טל וטל, 2019, עמ' 367). הסיבה העיקרית לאישור התקיפות על המטרות האסטרטגיות בסוריה הייתה הרצון להוציא את סוריה ממעגל המלחמה, וסיבה נוספת הייתה הרצון להרתיע את ירדן ואת עיראק מפתיחת חזיתות נוספות נגד ישראל. בלילה שלפני אישור התקיפות שיגרה סוריה כמה טילי FROG-7 לעבר בסיס חיל האוויר ברמת דוד (חלקם פגע בבסיס עצמו וחלקם במגדל העמק הסמוכה), ושיגורים אלו הקלו על הדרג המדיני לאשר את התקיפה (על הדיונים לאישור התקיפות ראו בראון, 1992, עמ' 129–134; ברטוב, 1978, עמ' 114–122; גולן, 2014; טל וטל, 2019, עמ' 357–376; וכן הפרוטוקולים של הדיונים בדרג הצבאי ובדרג המדיני שנמנו עם החומרים שוועדת אגרנט דנה בהם).

מן הדיונים על אישור התקיפות אפשר ללמוד הרבה על האופן שבו תפסה הצמרת המדינית והצבאית את יכולותיו של הכוח האווירי, את עוצמתו ואת ההשפעות שיכולות להיות לשימוש בו. בלילה שלפני הדיונים, בין ה־8 ל־9 באוקטובר, טסו שר הביטחון דיין והרמטכ"ל אלעזר לפיקוד דרום ולמדו שם על תוצאותיה של התקפת הנגד הכושלת ב־8 באוקטובר. בניגוד לרושם שנוצר באותו יום, התברר להם כי צה"ל איבד בחזית המצרית מאות טנקים. היה ברור כי כוחות צה"ל בסיני אינם מספיקים כדי להכריע את שתי הארמיות שצלחו את התעלה, וכי בימים הקרובים אין סיכוי להגיע לתעלת סואץ. בשעה 03:00 המריא המסוק שנשא את דיין ואת דדו צפונה, ובשעה 04:40 נערכה בחדר הרמטכ"ל פגישה בין שר הביטחון דיין לרמטכ"ל אלעזר ולמפקדים נוספים (הציטוטים להלן משלושת הדיונים שנערכו בבוקר ה־9 באוקטובר לקוחים מן הספרים שצוינו לעיל בסוף הפסקה הקודמת ומן הפרוטוקולים של הדיונים שפורסמו בשנים האחרונות).

האווירה בדיונים הייתה קשה מאוד וקודרת. היא שיקפה גם את ההפתעה הגדולה מן המתקפת הפתע עצמה והן מביצועי צה"ל בימים שמאז פרוץ המלחמה. המסקנה העיקרית של המשתתפים הייתה כי אי אפשר לנהל מערכות אפקטיביות בשתי החזיתות בו־זמנית, ועל כן יש למקד את המאמץ בחזית אחת – 'לנצח' או 'לשבור' את האויב בחזית זו ורק לאחר מכן להתמקד בחזית הנוספת. ההערכה הייתה כי המצב בחזית הצפון בעייתי יותר, ולכן יש להתמקד בה תחילה. שר הביטחון דיין אמר כי צריך לבדוק מה נדרש לשם כך ודיבר במפורש על הפצצת דמשק. על החומרה שבה ראה דיין את מצב המלחמה באותה עת אפשר ללמוד מן הדברים שאמר בעניין הלחימה ברמת הגולן: "אין נסיגה, אנו לוחמים עד האיש האחרון [...] אין נסיגה מהקו הזה, אף לא סנטימטר אחד" (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 9 באוקטובר 04:35).

לאחר עזיבתו של דיין סיכם הרמטכ"ל ברוח דבריו של שר הביטחון:

בואו נתחיל לשבור את סוריה [...] לקחת מחר בבוקר מטרות לסוריה [...] להוריד בתוך דמשק, חומס וחלב, לאדקיה. אני מוכרח אפקט דרמטי, שסוריה תקרא, שמישהו יצעק גוועלד משמידים את סוריה. אולי מישהו יגיד: סטופ, הפסיקו את האש. אני מוכרח לשבור את סוריה עכשיו. לרדת על ארבע הערים שלהם, וגל שני — את החשמל [...] תגידו לי עוד משהו שיבער, שוברים את סוריה [...] תקום צעקת אימים בעולם (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 9 באוקטובר 05:00).

במהלך הדיון עצמו שכנע ראש אמ"ן אלי זעירא את הרמטכ"ל כי אין היגיון בהפצצת ערים, חוץ מדמשק. בהמשך התברר כי המצב ברמת הגולן כבר חמור פחות וכי אין בה כוח סורי שיכול לפתח מאמץ התקפי של ממש. עם זאת, נותרה בעינה השאיפה להוציא את סוריה ממעגל המלחמה (גולן, 2014, עמ' 57). בשעה 07:30 נפגשו שר הביטחון והרמטכ"ל עם ראש הממשלה בנוכחות השרים יגאל אלון וישראל גלילי, ראש אמ"ן זעירא והאלוף (מיל") אהרון יריב (הפורום שזכה לכינוי 'המטבח של גולדה'). הציטוטים להלן הם מפרוטוקול הדיון אצל ראש הממשלה, 9 באוקטובר, 07:30.

דיין תיאר את המצב הקשה בחזית המצרית והציג את ההמלצה המשותפת לתקוף מטרות אסטרטגיות בסוריה: "עלינו לעשות מאמץ מקסימלי להוציא את סוריה מהמלחמה [...] הכוחות ברמה נלחמים טוב. יש הוראה — לא נסוגים בגולן. נילחם עד מוות ובלבד לא לזוז. המהלך המשמעותי עתה הוא הריסת הכוח הסורי [...] אני מציע ומבקש לאשר — הפצצות בתוך דמשק". ראש הממשלה שאלה אם מדובר במטרות בתוך העיר ודיין ענה: "בתוך העיר ובסביבה, לשבור את הסורים". דיין המשיך ואמר כי הסורים "יורים עלינו 'פרוגים' כבר יומיים. צריך לצאת מהמצב הזה שאנו נמצאים בו". הוא הסביר כי הדבר המשמעותי ביותר שאפשר לעשות הוא לתקוף בדמשק, והבהיר כי ייתכן שתיפגע גם האוכלוסייה. גם הרמטכ"ל אלעזר הסביר לנוכחים כי "התקפת דמשק חיונית בשביל שבירת סוריה".

ראש הממשלה הקשתה ושאלה: "מדוע זה מוכרח לשבור אותם? האם הפצצה פה תשבור אותנו?" הרמטכ"ל השיב: "הפצצה כבדה פה, על 'הבור', ברידינג וברמת אביב — זה משבש מאוד". שר הביטחון דיין המשיך אחריו והסביר: "הם יעשו דיון וישאלו את עצמם האם יש להם טעם להמשיך במלחמה". הוא תיאר את המצב המשתפר בחזית הצפון ואמר: "הם צריכים להגיע להחלטה שהמלחמה לא משתלמת [...] צריך לפתוח עוד פצע כדי שיכאב". ראש הממשלה חששה מתקיפת תגמול סורית בעומק ישראל, אך נענתה כי העליונות האווירית של ישראל תסכל תקיפה כזאת במטוסים וכי טילי הסקאד שבידי הסורים אינם מבצעים. ראש הממשלה ניסתה לאורך הדיון כולו להציע מהלך הדרגתי יותר שיחל בסביבת דמשק ולא במרכז, אך הרמטכ"ל אמר: "אני מחפש את ה'break through', הדרמטיזציה של תפנית. תפנית משיגים בלחצים. אם זה מפקדה, ארמון נשיאות". החשש העיקרי של ראש הממשלה היה שהיפגעות אזרחים בתקיפות עלולה לחבל במאמצים להשיג את משלוחי הנשק (ובעיקר את המטוסים) מארצות הברית. אבל בשלב מוקדם יחסית של הדיון גם היא אמרה שהיא מבינה כי "ברור שאם לא יקבלו מכה שיתקפלו, לא יסכימו לשום הפסקת אש". דיין הציג מסגרת רחבה יותר לתקיפות והסביר כי תהיה להן גם השפעה על התנהגותן של עיראק ושל ירדן. את סיומו של הדיון תיאר ראש לשכתו של דיין אריה בראון (1992): "ב' 08:00 החליטה ראש הממשלה

לאשר את התקיפות והורתה לשלוח את [מנכ"ל משרד ראש הממשלה שמחה] דיניץ ל[היעוץ לביטחון לאומי הנרי] קיסינג'ור, כדי שיסביר לו את השיקולים האמיתיים להחלטה: השאיפה לסיום מהיר של המלחמה והרצון להרתיע את ירדן ועיראק מלהצטרף" (עמ' 132–133).

בשעה 10:30 נערכה ישיבת הממשלה, ונמסר בה דיווח על התקיפות, שהיו כבר בעיצומן. דיין הסביר כי הרעיון הוא לתקוף "באמצעות חיל האוויר שלנו, כך שישאלו את עצמם האם באמת העניין אינו סופי עבורם? [...] כאן הם נמצאים במלחמה ומכים בהם, מה יוצא להם מכך?" (פרוטוקול הדיון בלשכת ראש הממשלה, 9 באוקטובר 10:30). בימים הבאים, ולמעשה עד סוף המלחמה, אכן תקף חיל האוויר את מערכת החשמל הסורית, את מערכת הדלק וכמה גשרים בצפון סוריה. עוד הותקפו מטרות צבאיות, בהן המטכ"ל ומפקדת חיל האוויר בדמשק, מרכז השליטה של חיל האוויר הסורי, סדנה לשיפוץ טנקים, מחנה ונמל של חיל הים הסורי. מפקד חיל האוויר פלד לא היה נוכח בדיונים המכריעים בדרג המדיני (אך כן נכח בדיון הבוקר המוקדם אצל הרמטכ"ל). בתגובתו למחקר של מחלקת היסטוריה על תקיפת המטרות האסטרטגיות בסוריה, סיפק פלד גרסה שונה לחלוטין למטרות התקיפות ולהקשרן:

כתגובה על הניסיון הכושל של הסורים לפגוע בטילי 'פרוג' בשדה רמת דוד ובמגדל העמק, ניתנה לחיל האוויר רשות לבחור יעדים מתוך הרשימות שהכין לעצמו. נפילת מספר טילים [...] היא שגרמה לאישור זה, ולא תוכנית אסטרטגית ממשית, שהוכנה על פי כוונות הממשלה או מערכת הביטחון (פלד, 2004, עמ' 374).

המסקנה של פלד הייתה כי "חיל האוויר יכול היה למלא משימות אסטרטגיות חיוניות ומכריעות להשגת מטרותינו המדיניות, אילו היו לנו כאלה, וממילא לא הופעל לצורך זה" (עמ' 376). התזה שלפיה תקיפת המטרות בסוריה הייתה למעשה תגובה ליירי רקטות ה'פרוג' אכן נשמעה במשך השנים במקומות שונים, אך היא נשללה לחלוטין במקורות הרבים שנכתבו על סדרת הדיונים באותו בוקר ובפרוטוקולים שנחשפו. שיגור רקטות ה'פרוג' היה שיקול מסוים, אך הוא בעיקר שימש צידוק לתקיפה, שמטרתה הייתה לנסות להשפיע על שיקולי הרווח וההפסד של הסורים, 'לשבור' אותם ולהוציאם ממעגל המלחמה.

חלק מן התקיפות (ובעיקר תקיפת המטכ"ל הסורי בדמשק) היו קשות מאוד לביצוע מבחינה מבצעית, ובניגוד להילה האופפת אותן עד היום, הן לא השיגו את יעדן האסטרטגי המוגדר וגם הנזק הפיזי שגרמו היה מוגבל. סוריה הוסיפה ללחום בישראל עד תום המלחמה ואף המשיכה במלחמת התשה נגד ישראל חודשים אחדים אחרי הפסקת האש. הסורים גם שיקמו בתקופת זמן קצרה יחסית אחרי המלחמה את הנזקים שספגו. בחיל האוויר עצמו הותירה תקיפת המטכ"ל בדמשק ויכוח מתמשך, והוא לא הסתיים גם חמישה עשורים אחריה. הוויכוח עוסק בשאלת צדקת החלטתו של מפקד אחת מן הטייסות שלא לבצע את המשימה בשל מגבלות מזג אוויר, בשעה שמוביל מטייסת אחרת המשך במשימה.

במצרים לא הותקפו מטרות תשתית צבאיות או אזרחיות בעומק המדינה, והגישה הרווחת היא כי הסיבה לכך קשורה, כפי שכתב פלד (2004), בחשש של מקבלי החלטות בישראל כי תקיפות כאלו עלולות לגרום ליירי טילי סקאד מצריים על עורף ישראל. מחקר עדכני מחדד הערכה זו ומסביר כי לא עצם הימצאות הטיילים בידי המצרים היא שהרתיעה את ישראל, אלא איום מפורש שהשמיע נשיא מצרים סאדאת בנאום שנשא

ב־16 באוקטובר כי מצרים תגיב בירי טק"ק לעורף הישראלי אם ייתקפו יעדים בעורף המצרי (גולן, 2014). עם זאת, תזה זו לא מסבירה מדוע לא בוצעו תקיפות עומק בעשרת הימים שלפני הצהרה זו, ונראה לפיכך שמקבלי ההחלטות הישראלים הורתעו מתקיפות כאלו גם לפני האיום המפורש.

השפעתו הגדולה של מפקד חיל האוויר על הערכת המצב של הרמטכ"ל בלטה במיוחד באירועי ה־12 באוקטובר, מן הימים הדרמטיים ביותר במלחמה. הדיונים ביום זה התנהלו תחת הכותרת "שתי חרבות התלויות מעל הראש" (ברטוב, 1978, עמ' 178) – החרב האחת הייתה ההערכה כי מועצת הביטחון של האו"ם תכריז על הפסקת אש בקרוב; והחרב השנייה נגעה לשחיקה במצבת המטוסים והטייסים בחיל האוויר. בדיונים שנערכו באותו יום הגיע הרמטכ"ל אלעזר למסקנה כי צה"ל זקוק להפסקת אש בהקדם. מסקנה זו הושפעה גם (ואולי בעיקר) מאמירותיו של מפקד חיל האוויר פלד באותו יום כי בתוך יומיים או שלושה חיל האוויר עומד להגיע לקו האדום של מצבת המטוסים, ואם יחצה אותו יוכל לתמוך רק במהלך קרקעי מוגבל ולהגן על שמי המדינה. המסקנה של פלד הייתה שלנוכח הנתון הזה יש לצאת בהקדם למתקפת נגד בחזית המצרית, ובכלל זה צליחה של תעלת סואץ (על הדיונים באותו יום ראו אדרת, 2021; בר־יוסף, 2021, עמ' 215–225; ברטוב, 1978, עמ' 178–196; גולן, 1992, 2004; טל וטל, 2019, עמ' 502–507, 582–585; פלד, 2004, עמ' 381–392; וכן הפרוטוקולים של הדיונים בדרג הצבאי ובדרג המדיני שנמנו עם החומר ששוועדת אגרנט דנה בהם).

במהלך ה־12 באוקטובר השמיע בני פלד את ההערכה הזאת כמה פעמים בהקשר לעמדתו כי צריך לבצע בהקדם מהלך של צליחת התעלה. לשיטתו ככל שתידחה הצליחה, תגדל השחיקה ותקטן יכולתו של חיל האוויר לסייע לה. בדיון בבוקר במוצב הפיקוד העליון אמר מפקד חיל האוויר לרמטכ"ל:

אתה שומע, המפקד? אני רוצה שכן תשמע, כי זה חשוב. גם עד לקו הקריטי של כמות המטוסים — 200, 210, 220 מטוסים — אני לא יכול ללכת יותר לאופנסיבה. אני יכול להיכנס למגננה על שמי המדינה, וגם לא על כל שמי המדינה, אלא לב המדינה (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 12 באוקטובר, 06:55).

מפרוטוקול הדיון עולה כי הרמטכ"ל אלעזר קיבל את הנתונים האלו ואמר: "בחיל האוויר מצבנו, שאנחנו הגענו למה שמפקד חיל האוויר הגדיר כגבול קריטי של חיל האוויר". מסקנתו מתמונת המצב הזאת ברורה וקודרת: "השורה התחתונה של הערכת המצב שלי ... מה־14 בחודש הולך ורע [...] ולכן לפי דעתי אנחנו חייבים להשיג את הפסקת האש לא יאוחר מה־14 בחודש, או בצהריים או בערב" (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 12 באוקטובר 06:55). דברים דומים מאוד אמרו פלד ואלעזר גם בדיון שנערך עם שר הביטחון דיין ב־13:00 (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 12 באוקטובר 13:00).

בדיעבד ברור כי הנתונים שהציג פלד לא היו נכונים (בר־יוסף, 2021, עמ' 220). נשאלת אפוא השאלה מדוע הציג אותם פלד באופן הזה. במכתב שכתב ב־1984 לאיש מחלקת ההיסטוריה של צה"ל טען פלד (2004) כי הנתונים שהציג היו מטעים במכוון, וכי הצגתם נועדה לעודד את הרמטכ"ל ואת הדרג המדיני לצאת למתקפה: "כל עניין 'הקו האדום' של חיל האוויר אינו מופיע כלל בהערכות המצב והדיונים שנערכו בחיל האוויר. אני חושב שמותר לי לקבוע שהדברים שאמרתי בנושא, בדיוני הרמטכ"ל והממשלה, אמנם היו לצורך המרצת המערכת המפוזרת מהאויב הנוראי — להתאושש ולנקוט יוזמה התקפית מיידית, לפני

שרוח הנכאים שלהם תדלוף ותזהם את הכוחות הלוחמים" (עמ' 391–392). על גרסה זו חזר פלד גם בריאיון הפרידה המוקלט שלו: "נכון, אני אמרתי את זה, בשביל לעזור להם לקבל החלטה" (טל, 2014). מפרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל בבוקר ה־12 באוקטובר עולה כי פלד אכן ניסה בכל דרך להאיץ בבכירי המטכ"ל להחליט על יוזמה התקפית: "בגלל שהערבי נשאר ערבי, בהחלט ייתכן שהמצרים יבקשו הפסקת אש [...] האמונה שלי זה שאם נצליח לעשות את המהלך, תהיה התפוררות רצינית בצבא המצרי" (פרוטוקול הדיון אצל הרמטכ"ל, 12 באוקטובר 06:55).

גם אם אכן מסר פלד את הנתונים הלא נכונים רק כדי להאיץ מהלך התקפי (עניין חמור כשלעצמו), מן התיעוד ההיסטורי עולה כי הרמטכ"ל הסיק מהערכתו של פלד כי חיוני להשיג הפסקת אש לא יאוחר מן ה־14 באוקטובר. מסקנתו של הרמטכ"ל השתנתה בסופו של היום, כאשר במהלך דיון אצל ראש הממשלה נודע כי המצרים עומדים להעביר מזרחה, לסיני, את הדיוויזיות המשוריינות ולבצע את השלב השני של המתקפה שלהם. במצב עניינים חדש זה העריך הרמטכ"ל כי עדיף להמתין למתקפה המצרית ולגרום למצרים אבדות כבדות, כדי להקל אחר כך על צליחת התעלה (כפי שאכן קרה). עם זאת, השינוי בעמדת הרמטכ"ל לא הוברה די הצורך לדרג המדיני, ועל בסיס המלצת שר הביטחון החליטה ראש הממשלה להודיע כי ישראל מסכימה (וליתר דיוק אינה מתנגדת) להפסקת אש. כפי שהציע לאחרונה בר־יוסף (2021, עמ' 225), פרשיית 'הקו האדום' זועקת למחקר נוסף.

בסך הכול ביצע חיל האוויר במהלך המלחמה 11,300 גיחות, מהן 6,730 למשימות תקיפה. הוא איבד במלחמה 102 מטוסי קרב ושבעה מסוקים ומטוסי קישור. 53 אנשי צוות אוויר נהרגו ו־44 נפלו בשבי. ההצלחה העיקרית של חיל האוויר הייתה במשימת הגנת שמי המדינה. שני חילות האוויר של האויב, הסורי והמצרי, ערכו יחד 12,600 גיחות, מהן רק 1,000 לתקיפה, בעיקר בחזית. חילות האוויר של סוריה ושל מצרים איבדו 433 מטוסים (277 מהם בקרבות אוויר), פעולתם הייתה מועטה מאוד ויעילותם אפסית.

לצד גיחות התקיפה בוצעו גם כמה מבצעי הטסה של כוחות מיוחדים לעורף האויב. בלילה שבין ה־11 ל־12 באוקטובר ערכה סיירת צנחנים פשיטה נגד חיל המשלוח העיראקי כמאה קילומטר מצפון־מזרח לדמשק (מבצע 'כותונת'). הכוח הוטס במסוק יסעור, ארב לשיירה של הצבא העיראקי, פגע ברכבי תובלה והרס גשר. הפגיעה בגשר עיכבה את הגעת חיל המשלוח העיראקי – 16,000 חיילים ו־250 טנקים – לרמת הגולן. לנוכח הצלחת המבצע יצא לפועל בלילה שלמוחרת מבצע נוסף (מבצע 'דוידקה'); הוא נועד להתבצע בעומק של כ־250 קילומטר מגבול ישראל, ומטרתו הייתה לשבש את תנועת אמצעי הלחימה שהוזרמו לסוריה ברכבת האווירית הסובייטית. הכוונה הייתה להרוס גשר בציר חומס–דמשק, באזור קטייפה, שעליו הייתה אמורה לעבור השיירה, וכן להציב מארב לשיירת האספקה עצמה. אולם הכוח נחשף, והוא חולץ במסוקים במבצע בעל רמת סיכון גבוהה.

מבצע בולט נוסף היה כיבוש החרמון הסורי (מבצע 'קינח'). על חטיבה 317, חטיבת המילואים של הצנחנים, הוטל לכבוש את המוצב באמצעות איגוף אנכי ולשמש עתודה לכיבוש החרמון הישראלי, שנפל בידי הסורים ב־6 באוקטובר. ב־21 באוקטובר רוכזו שניים מגדודי החטיבה בשדה התעופה במחניים והוטסו במסוקי יסעור לשטחי נחיתה בחלקו של רכס החרמון שבשליטת סוריה, בגובה 2,500 מטרים מעל פני הים. במהלך הנחתת הכוחות ניסו הסורים לסכל את הנחיתה באמצעות מטוסי קרב, אולם מטוסי קרב של חיל

האוויר הישראלי הפילו חמישה מטוסי מיג סוריים, והנחתת הכוחות נמשכה. המסוקים הנחיתו 625 צנחנים בשישה סבבי הנחתה שארכו ארבע שעות. בשעות הלילה כבש הכוח את המוצבים הסוריים ותפס את שיא החרמון. המשימה הקשה והמורכבת, ובכלל זה הנחתת מן האוויר של כוחות בהיקף ניכר ופעולה בתנאי שטח קשים ביותר ללחימה, הושלמה באבדות מעטות, שני הרוגים וחמישה פצועים. בקרב נהרגו עשרות חיילים סורים, ונתפסו 17 שבויים.

לקחי מלחמת יום הכיפורים

כישלוננו של חיל האוויר בהשגת עליונות אווירית הערים קשיים רבים על הסיוע לכוחות היבשה, ומשום כך אבד למעשה האמון של כוחות היבשה ושל הצמרת הצבאית ביכולתו בתחום זה. האלוף ישראל טל, סגן הרמטכ"ל במלחמה, ביטא עניין זה וכתב כי בימי הלחימה הראשונים "התמוטט עולם המושגים והציפיות שלנו על מהותו ועל חלקו של הכוח האווירי בקרב היבשה הטקטי. לא עוד ארטילריה מעופפת בעלת עוצמת אש אדירה. בבת אחת נמנע מאיתנו לממש מן הכוח אל הפועל את העליונות המוחצת שלנו בתחום האש" (טל וטל, 2019, עמ' 848).

במלחמת ששת הימים אפשרה העליונות האווירית לחיל האוויר לטוס כרצונו בביטחון בכל המרחב האווירי והימי ולאתר בעצמו מטרות לתקיפה. מצב עניינים זה, כמו גם הצורה הייחודית של הפעלת הכוח האווירי במלחמת ההתשה וביטחונם של אנשי היבשה ביכולתו של הטנק, גרמו במידה רבה לכך שלא תתפתח תפיסה מגובשת ורלוונטית לסיוע אווירי קרוב (בריוסף, 2021, עמ' 48–53). לפי תורת הלחימה הכתובה את המודיעין לתקיפה היה צריך לקבל חיל האוויר מכוחות היבשה עם הדרשה לסיוע אווירי (על השתתפות חיל האוויר בלוחמת היבשה במלחמת יום הכיפורים ראו פלד, 2004, עמ' 341–367). כך זה היה במלחמת ההתשה — המערכת המודיעינית והמבצעית כולה התמקדה מדי יום ובאופן שוטף בתכנון המבצעים האוויריים, והתקיפות הנקודתיות של חיל האוויר, בחזית התעלה ובעומק מצרים, אכן נעשו על בסיס מודיעין מדויק ועדכני. בתחילת שנות ה־70, לפני מלחמת יום הכיפורים, זוהה הצורך בשינוי יסודי בתחום זה. ואכן בחודשים שלפני המלחמה נערכו שינויים במערך הסיוע, ובין השאר הוקמו מרכזי שליטה קדמיים שהיו אמורים לקשר בין חיל האוויר לכוחות היבשה. עם זאת, במהלך המלחמה עצמה התברר כי שינויים אלו לא הועילו, וכי המודיעין הרלוונטי על מיקום כוחותיו של האויב לא הגיע לחיל האוויר.

תפיסת ההפעלה של חיל האוויר גרסה כי בפתיחת הלחימה יש להשיג עליונות אווירית ורק אז לעבור לסיוע לקרב היבשה. ואולם במלחמת יום הכיפורים נאלץ חיל האוויר להשתתף בקרבות היבשה עוד לפני שהשיג עליונות אווירית. כוחות היבשה של מצרים ושל סוריה חדרו אל מעבר לקווי ההגנה של צה"ל והפגינו יכולת לחימה שהפתיעה את הפיקוד הבכיר בישראל. חיל האוויר היה אמור לסייע למאמץ הבלימה, אך לא הצליח לעשות זאת. היו לו תוכניות למצב כזה, אך הנחת היסוד שלהן הייתה שלחיל יגיע מידע מפורט על נקודות הפריצה של האויב ועל מיקום כוחותיו. מידע כזה לא היה ברשותו של חיל האוויר, ולאחר המלחמה טען מפקד חיל האוויר פלד כי לו היה מגיע לחיל האוויר המידע, שלשיטתו היה בנמצא, היו הישגיו של החיל בתחום זה שונים לחלוטין. מסקנתו של פלד הייתה כי האחריות של חיל האוויר לסיוע לכוחות היבשה מחייבת שתיתן לו גם הסמכות לאסוף את המודיעין הנדרש לצורך משימה זו ('השתתפות') וגם עצמאות מלאה לייצר

את המטרות למשימותיו (פלד, 2004, עמ' 340–367). דרישה זו לא התקבלה במלואה, אך היא הובילה לשינויים במבנה ובארגון של המודיעין האווירי שנועדו לשפר את הקשר עם יצרני המודיעין בכוחות היבשה. תפיסת ההתמודדות עם סוללות הטק"א חייבה פתרון שונה, שכן בנוגע אליהן ברור היה כי המודיעין לא היה בנמצא וכי צריך לבנות את היכולת לייצרו. בדיעבד ברור שהכישלון במבצע 'דוגמן 5' היה מחולל הלמידה העיקרי בכל הנוגע להתמודדות עם האתגר שהציבו לחיל האוויר סוללות הטק"א בכלל ואלו הניידות בפרט. בשנים 1973–1978 התנהל בחיל תהליך למידה מרשים בכל קנה מידה. שורה של קצינים מחיל האוויר הובילו אותו, המטכ"ל תמך בו וגופים ובעלי תפקידים בתעשייה הביטחונית ובממסד המדעי נרתמו גם הם לטובתו. בעקבותיו נערכו כמה שינויים תפיסתיים יסודיים.

התפיסה החדשה להתמודדות עם סוללות הטק"א התבססה על אינטגרציה של מערכי המודיעין, השליטה, הקשר, התכנון המבצעי, האימונים ואמצעי הלחימה. במאמר על בניין הכוח לאחר מלחמת יום הכיפורים כתב פינקל:

ניידות הסוללות הייתה אתגר שדרש מחיל האוויר להתמודד עם שינוי מודיעיני תוך כדי תקיפות, כלומר, נדרש היה לזהות את הסוללות שתנועתן גרמה לתקיפת הנפל ב'דוגמן 5' באופן כזה שיאפשר מעקב אחריהן גם אם נעו, ותקיפתן במקומן החדש. היה צורך לפתח שני מרכיבים מרכזיים: ידיעה בזמן אמת של המיקום המדויק של הסוללה ורכיביה, והעברת מידע מדויק ומיידי לתוקפים (פינקל, 2019, עמ' 98).

ההבנה כי ההצלחה בהתמודדות עם סוללות הטק"א תלויה בראש ובראשונה במידע המודיעיני, העמידה את נושא המודיעין במרכז תשומת הלב של החשיבה על הפעלת הכוח האווירי והדגישה מאוד את הצורך לקצר במידה ניכרת את זמני התגובה שבין איתור המטרה לתקיפתה ('דוגמן 5' למשל הופעל על בסיס תמונת מודיעין לא עדכנית, תוצר של גיחת צילום שבוצעה 48 שעות לפני תחילת המבצע). הבנות אלו הובילו לחיזוק שיתוף הפעולה בין המודיעין ובין המבצעים וליצירת קשרי העבודה ההדוקים המאפיינים עד היום את המטה המבצעי של חיל האוויר (על תהליך הפקת לקחי מלחמת יום הכיפורים בהקשר ללחימה בטק"א ראו עברי, 2007; פינקל, 2019). מרכיב נוסף של התפיסה החדשה היה השימוש בחימוש מדויק המשוגר מחוץ לטווח המאיים של סוללות הטק"א.

לכאורה הגיוני היה לבחון אחרי המלחמה גם את תפיסת ההפעלה הכוללת של צה"ל ואת מרכזיותם של המהלך המתמרן ושל השריון. במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים לא היה בנמצא כלי נשק שיכול היה להתחרות בטנק, האמצעי העיקרי למימושה של תפיסת ההפעלה המקורית, מבחינת הטווח, הדיוק, כוח ההשמדה והשרידות. בעקבות מלחמת יום הכיפורים חל בעניין זה שינוי יסודי משום שהומחשו בה האיומים על המהלך המתמרן המשוריין, הן איומים ישירים, דוגמת הטילים האישיים נגד הטנקים (נ"ט), והן איומים עקיפים, דוגמת היעדרה של עליונות אווירית בגלל סוללות הטק"א.

עם זאת, בעקבות מלחמת יום הכיפורים לא נבחנה מחדש תפיסת ההפעלה הכוללת של צה"ל שכן במהלכי המלחמה, ובעיקר בתוצאותיה, ראו רבים דווקא חיזוק להנחות היסוד שלה ובעיקר למרכזיות של המהלך המתמרן של כוחות היבשה ולהיותו תנאי למימושה. הבנות אלו הביאו לידי גידול ניכר בסד"כ של צבא היבשה – מספר הטנקים גדל ב־50 אחוזים, הארטילריה ב־100 אחוזים והנגמ"שים ב־800 אחוזים.

אומנם המלחמה הובילה לבניין כוח מאוזן יותר בכוחות היבשה ולמאמץ לשילוב החי"ר בלחימה, אך גם איזון זה נועד, לפחות בתחילת הדרך, לאפשר לשריון לפעול ביתר תכליתיות בשדה הקרב המודרני. גם סד"כ המטוסים גדל בכ-30 אחוזים לאחר מלחמת יום הכיפורים, וגידול זה התאפשר בין השאר עקב קליטת מטוס 'כפיר', מטוס קרב שלם מתוצרת התעשייה האווירית הישראלית. התעשייה האווירית נוסדה בשנת 1953 והייתה אז מכוון לשיפוץ מטוסים ('חברת בדק מטוסים'). בשנות ה-50 היא הרכיבה את מטוס הפוגה מגיסטר, ובשנות ה-60 שיפרה את מטוס הסופר מיסטר (החלפת המנוע הצרפתי במנוע אמריקני). בסוף אותו עשור הרכיבה התעשייה האווירית גם גרסה ישראלית למטוס המיראז' 5; הוא כונה 'נשר' וזכה להצלחה רבה במלחמת יום הכיפורים משום שבמהלכה הפיל יותר מ-100 מטוסי אויב. ההחלטה על פיתוח הכפיר התקבלה אחרי מלחמת ששת הימים, בעקבות האמברגו הצרפתי. למרות דמיונו למיראז', הכפיר היה למעשה מטוס חדש. היה לו מנוע מתוצרת אמריקנית (J-79), ורוב מבנהו ומערכתיו פותחו במפעלי התעשייה האווירית ובמפעלים אחרים בארץ. טיסתו הראשונה הייתה ביוני 1973, הוא נכנס לשירות בחיל האוויר בשנת 1975 ולמשך פרק זמן קצר היה מטוס הקרב המוביל של החיל. בשנת 1977 הופעל הכפיר לראשונה למשימת תקיפה בלבנון, ובשנת 1979 זכה להפיל בפעם הראשונה (והיחידה) מטוס אויב. בסוף שנות ה-70 היו כבר מספיק מטוסי כפיר שיכלו להחליף את מטוסי המיראז' והנשר (מטוסי הכפיר יצאו מן השירות בשנות ה-90).

מבצע אנטבה

ב-27 ביוני 1976 נחטף מטוס איירבוס A300 של חברת התעופה הצרפתית אייר פראנס (טיסה 139 מלוד לפריז), לאחר שנחת נחיתת ביניים בנמל התעופה של אתונה. במטוס שהו באותה עת 248 נוסעים ו-12 אנשי צוות. החוטפים היו שני מחבלים גרמנים ושני מחבלים פלסטינים, חברי החזית העממית לשחרור פלסטין. לאחר נחיתה בלוב עלו למטוס שלושה מחבלים פלסטינים נוספים, והמחבלים הורו לטייס לטוס לאנטבה שבאוגנדה, מרחק של כ-3,800 קילומטרים מישראל. יומיים אחר כך, ב-29 ביוני, הפרידו החוטפים בין החטופים הישראליים והיהודים ובין החטופים האחרים, והאחרונים שוחררו ימים אחדים אחר כך. באנטבה נשארו אפוא הישראליים, היהודים ואנשי צוות המטוס, שבחרו להישאר עם החטופים (על מבצע אנטבה ועל תהליך קבלת ההחלטות בעניינו ראו בר-זוהר, 2016; דרורי, 2016; כהן ולביא, 1990; פרס, 1991).

ביומיים הראשונים לא סברו בצה"ל כי חטיפת המטוס לאנטבה היא עניין לפעולה צבאית, אם כי קצינים בדרגים נמוכים יחסית החלו להעלות רעיונות למבצעים לשחרור החטופים. ביום שלישי ה-29 ביוני נקרא לראשונה הרמטכ"ל מוטה גור לישיבת ממשלה שעסקה בחטיפה, והתבקש לבחון אופציה צבאית לשחרור החטופים.

מבכירי הצבא היה מפקד חיל האוויר פלד התומך הנלהב ביותר של פעולה צבאית (תמך גם סגן הרמטכ"ל וראש אג"ם יקותיאל אדם), והוא הנחה את אנשי המבצעים לבחון את האפשרות להטיס לאנטבה כוחות לוחמים. בדיקה ראשונית הצביעה על האפשרות להטיס אותם במטוסי C-130, ובעקבותיה הציע פלד להטיס לאנטבה את חטיבת הצנחנים כדי להשתלט על השדה. סגן הרמטכ"ל תמך ברעיון, אך הרמטכ"ל דחה אותו. בדיונים נוספים שנערכו בלילה שבין ה-29 ל-30 ביוני, העלו רעיונות שונים, לרבות הרעיון להצניח לוחמים

לימת ויקטוריה, הסמוכה לשדה, אך ניסוי שנעשה למוחרת למימוש הרעיון – נכשל. בבוקר ה־30 ביוני הציג פלד לשר הביטחון פרס את הרעיון (שפסל הרמטכ"ל) להנחית כוח של אלף צנחנים לכיבוש השדה, אך גם שר הביטחון לא אישר לבחון אותו לעומק.

עמדתו העקרונית של הרמטכ"ל הייתה כי אין לצה"ל יכולת לשחרר את החטופים בפעולה מבצעית. ראש הממשלה רבין הסתייג מפעולה צבאית, ואילו שר הביטחון פרס תמך בה, אך ללא גיבוי של הרמטכ"ל ובלי שהוצגה עדיין תוכנית רלוונטית. משום כך ב־1 ביולי החליטה הממשלה לנהל משא ומתן עם החוטפים. ה־1 ביולי היה גם יום המפנה בחשיבה על פעולה צבאית. לאחר שחרור החטופים שאינם ישראלים או יהודים, החל להיאסף מודיעין רלוונטי על התנאים באנטבה, וב־1 ביולי ניתן לתא"ל (לימים רב־אלוף) דן שומרון, קצין צנחנים וחיל רגלים ראשי, אישור לתכנן פעולה צבאית המבוססת על הטסת כוחות במטוסי C-130. באחר הצהריים של אותו היום הציג סגן מפקד סיירת מטכ"ל לדן שומרון תוכנית שהעיקרון המנחה אותה היה הגעה בהפתעה לשדה ופעולה מהירה. באותו ערב הציג דן שומרון את התוכנית לשר הביטחון. היא התקבלה באופן עקרוני, ונקבע כי שומרון יהיה מפקד הפעולה. אחת הדרכים להשגת ההפתעה הייתה לנוע עם מכונית מרצדס שחורה הדומה לזו של נשיא אוגנדה אידי אמין, שהיה אמור לחזור באותו לילה מחו"ל. עם זאת, הרמטכ"ל עדיין לא השתכנע בהיתכנות המבצעית של התוכנית וכינה אותה 'דמיונית ובלתי מעשית'. האפשרות לנחות בהפתעה בשדה חשוך הטרידה את הרמטכ"ל, ובלילה שבין ה־2 ל־3 ביולי הוא הצטרף עם מפקד חיל האוויר למודל מבצעי של נחיתה כזאת בשדה תעופה בסיני. המודל לא היה מוצלח לגמרי, אך הגביר את ביטחונו של הרמטכ"ל בתוכנית. בינתיים נפתרה גם סוגיית התדלוק של המטוסים, שהטרידה הן את המתכננים והן את מקבלי החלטות, וניתן אישור לתדלק את המטוסים בקניה הסמוכה. מבצע אנטבה היה המבצע הצבאי המורכב היחידי שבוצע בקדנציה הראשונה של רבין בתפקיד ראש הממשלה. רבין השתכנע רק סמוך לקבלת ההחלטה שאכן מדובר בתוכנית צבאית שיש לה סיכויי הצלחה סבירים.

בשעות הצהריים של ה־3 ביולי, בעוד הדיונים בממשלה בעיצומם, המריאו למשימה ארבעה מטוסי C-130, שנשאו את הכוחות הלוחמים, ושני מטוסי בואינג 707, ששימשו חבורת פיקוד קדמי (חפ"ק) ובית חולים מוטס. המבצע עצמו היה מוצלח והדהים את הציבור הישראלי ואת מדינות העולם. המטוסים אכן נחתו בהפתעה, וכוחות צה"ל, ובראשם סיירת מטכ"ל בפיקודו של יוני נתניהו, הצליחו להרוג את המחבלים ולשחרר את החטופים.

התפתחות סדר הכוחות

בשנים הבאות, בעקבות עסקאות נשק גדולות עם ארצות הברית, השתנה מאוד הסד"כ של חיל האוויר. בדצמבר 1976 הגיעו לחיל האוויר מטוסי F-15 ראשונים וזכו לכינוי 'בד' (השתתפות ראש הממשלה רבין וכמה מן השרים בטקס הגעתם ביום שישי לאחר כניסת השבת גרמה למשבר פוליטי, לפרישת המפד"ל מן הממשלה ולנפילתה). ישראל הייתה אמורה לקבל את מטוסי ה־F-16 הראשונים באמצע שנת 1981, אך בשל נפילת שלטון השאה באיראן בוטלה עסקה גדולה למכירת מטוסי F-16 לאיראן, וישראל קיבלה את ראשוני המטוסים (מדגם A, 'נץ') ביולי 1980. בתוך שנים מעטות לאחר הגעתם היו מטוסי ה־F-15 וה־F-16 למטוסי

היירוט העיקריים של חיל האוויר, ומטוסי הפנטום התרכזו במשימות תקיפה וסיוע קרוב. כך נפער פער טכנולוגי גדול בין איכות המטוסים של חיל האוויר הישראלי לאיכות המטוסים שעמדו לרשות אויביה של ישראל. התפתחות נוספת בשנים אלו חלה במערך מסוקי הקרב. חיל האוויר החל לגלות התעניינות במסוקי קרב לאחר מלחמת ששת הימים, בעקבות הפעלת מסוקי קרב בווייטנאם והפעלת מסוקי סער חמושים בחיל האוויר. מלחמת יום הכיפורים הייתה זרז לעניין זה שכן אחד הלקחים מן המלחמה היה שאילו היו בידי חיל האוויר מסוקי קרב, בלימת המצרים והסורים הייתה מתבצעת בזמן קצר ובמחיר נמוך הרבה יותר. לאור זאת הוחלט לבחון רכישה של מסוקי 'קובר' AH-1G. באפריל 1975 הגיעו ארצה המסוקים הראשונים מדגם זה ונקלטו ביחידת ניסוי כדי להחליט אם הם עונים על דרישות חיל האוויר (שראה בהם גם אמצעי רלוונטי לתקיפת סוללות טק"א). בפברואר 1976 החליט פלד לאמץ את המסקנות האוהדות של יחידת הניסוי ולהפוך אותה לטייסת מבצעית לכל דבר. טייסת הקובר הראשונה החלה לפעול בדצמבר 1977, והמסוק שעליו הותקנו טילי נ"ט מסוג 'טאו' קיבל את הכינוי העברי 'צפע'. מאחר שהממשל האמריקני הגביל את מכירת מסוקי הקובר ל-12 מסוקים בלבד, הוחלט לרכוש גם כ-30 מסוקי 'דיפנדר' (MD-500 של חברת 'יוז'); הם נקלטו בחיל האוויר בנובמבר 1979 וכוננו 'להטוט'. טבילת האש העיקרית של מסוקי הקרב הייתה במלחמת לבנון הראשונה.

ב-10 במאי 1977 התרחשה אחת משתי התאונות האוויריות הקשות בתולדות חיל האוויר (השנייה היא תאונת מסוקי היסעור בשנת 1997). מסוק יסעור שהשתתף בתרגיל עם חטיבת הצנחנים התרסק בבקעת הירדן. באסון נהרגו 54 חיילי צה"ל – 44 לוחמים וקצינים מחטיבת הצנחנים ו-10 אנשי צוות אוויר (צוות המסוק עצמו ואנשי צוות אוויר נוספים מקורס מדריכי טיסה של חיל האוויר, שהתרגיל היה חלק מהכשרתם). ועדת חקירה שמונתה לאחר התאונה ושופט חוקר שבדק את האירוע קבעו כי התאונה נגרמה עקב טעות אנוש של הקברניט, אך הצביעו על שורה ארוכה של כשלים פיקודיים, על חריגה מסמכות ומנהלים מפורשים של צה"ל ושל חיל האוויר ועל טעויות בניהול התרגיל. הלקח המרכזי מן התאונה היה להגביל את מספר הטסים במסוק היסעור ל-33 לוחמים ול-4 אנשי צוות.

באוקטובר 1977 העביר פלד את הפיקוד על חיל האוויר לדוד עברי, טייס קרב בעל רקע מגוון של לוחם אווירי ושל מתכנן. חודש לאחר מכן הסעיר נשיא מצרים סאדאת את העולם כאשר החליט להגיע לישראל ולנאום בפני הכנסת. ביקור זה סלל את הדרך לחתימת הסכם השלום בין ישראל למצרים ב-26 במארס 1979. חתימת ההסכם הייתה אחד מרגעי השיא בתהליך שהחל עם חתימת הסכם הפרדת הכוחות בין ישראל למצרים לאחר מלחמת יום הכיפורים, המשיך בביקורו של סאדאת בישראל והסתיים ב-1982, עם השלמת פינוי חצי האי סיני והעברתו לידי מצרים.

בעקבות הנסיגה מסיני נדרש עברי לעסוק בשנותיו הראשונות בתפקיד בעיקר בפינוי בסיסי חיל האוויר ושדות התעופה בסיני – רפידיים, אל-עריש, איתם ועציון – ובהעברתם לנגב. תהליך השלום הוציא את מצרים ממעגל המלחמה עם ישראל והותיר במידה רבה את סוריה לבדה. תחושת הבדידות הזאת השפיעה מאוד על כיווני הפעולה של סוריה משום שרעיון הסולידריות הערבית היה תמיד בסיס לתפיסת הביטחון שלה. סוריה נהייתה בעשורים שאחרי חתימת הסכם השלום עם מצרים לאויב העיקרי שנגדו נבנה כוחו של צה"ל.

מאבק אווירי בשמי לבנון

הגבול בין סוריה לישראל ברמת הגולן נשאר שקט מאז מלחמת יום הכיפורים, והזירה העיקרית שהתעמתו בה שתי המדינות הייתה לבנון. לבנון נהפכה בשנות ה־70 למאחז העיקרי של ארגוני המחבלים הפלסטינים במזרח התיכון. תהליך התבססותה של תנועת פת"ח בלבנון החל עוד בשנת 1968 בשוליים הדרום-מערביים של החרמון, באזור שנודע בכינוי 'פתחלנד'. אבל סילוק הארגונים הפלסטיניים מירדן בשנים 1970–1971 ('ספטמבר השחור') הוא שהפך את לבנון למאחז העיקרי, וממנו יצאה שורה ארוכה של פיגועים קטלניים נגד ישראל ונגד יעדים ישראלים ויהודיים בחו"ל. בשנות ה־70 נבנתה בלבנון תשתית צבאית שמנתה 15,000–20,000 מחבלים; רובם השתייכו לפת"ח, ומקצתם לארגונים אחרים. מבחינה פוליטית הוקמה למעשה בלבנון 'מדינה בתוך מדינה' בשליטת אש"ף (ופת"ח, התנועה הגדולה בארגון גג זה) ובהנהגת יאסר ערפאת. צה"ל ניסה להתמודד עם אתגר הרטרור באמצעות מגוון פעולות צבאיות – תקיפות אוויריות, פשיטות משוריינות רחבות היקף, מבצעים מיוחדים ומבצע צבאי גדול, מבצע 'ליטני', שהחל בלילה שבין ה־14 ל־15 במארס 1978, לאחר פיגוע קשה בכביש החוף ('אוטובוס הדמים').

בינתיים חל גם שינוי יסודי במצב העניינים בלבנון עצמה (על מלחמת האזרחים בלבנון, על המעורבות הסורית במדינה ועל התקופה שלפני מלחמת שלום הגליל, ראו אבירן, 1986; גולן, 2017). תקרית אש מקומית שאירעה באפריל 1975 בין אנשי מיליציה נוצרים מן ה'פלנגות' ובין פלסטינים אנשי 'החזית העממית' של אחמד ג'ובריל, סימנה את תחילתם של מלחמת אזרחים עקובה מדם ושל משבר עמוק בלבנון. המלחמה הביאה לידי התמוטטות הצבא והממשל הלבנוניים ויצרה איום פיזי על האוכלוסייה הנוצרית בלבנון ואיום פוליטי על ההגמוניה המסורתית של הנוצרים במדינה. המחנה הנוצרי פנה הן לסוריה והן לישראל בבקשה לסיוע. סוריה לא הכירה בריבונותה של לבנון ולא ראתה בה ישות מדינית נפרדת, ולכן סירבה לכוון איתה קשרים דיפלומטיים. לזיקתה של סוריה ללבנון ולשאירתה להטיל עליה חסות היו סיבות היסטוריות וסיבות נוספות הקשורות למכלול של אינטרסים ביטחוניים, צבאיים, כלכליים ומדיניים. עם הסלמת מלחמת האזרחים התערבה סוריה בלבנון, בתחילה באמצעות ניסיונות תיווך ואחר כך בהתערבות צבאית ממש. ב־1 ביוני 1976, בהזמנת המחנה הנוצרי, פלש ללבנון כוח סורי בסד"כ גדול יותר מדיוויזיה כדי להכניע את מחנה הפלסטינים והשמאל. עד סוף 1976 אכן הצליחו הסורים (בלא מעט קשיים) להשתלט על מעוזי המחבלים בבירות ובצידון ולהביא לידי סיום זמני של הלחימה. לאחר מכן פעלו הסורים כדי לכפות 'סדר סורי' על לבנון. ישראל חתרה לנטרל את הסיכונים הצבאיים שנוצרו עבורה עם פלישת הצבא הסורי ללבנון, בלי להיגרר לעימות צבאי עם סוריה. הידברות עקיפה עם הממשל הסורי בתיווכה של ארצות הברית השיגה הבנה עם הסורים על 'קו אדום' שנועד להגביל את הפעילות הסורית בלבנון (קו צידון-ח'ונה-ראשיא אל-זאדי). ראש הממשלה יצחק רבין ניסח את המדיניות כך:

הגענו להבנה (לא אומר להסכם) לגבי כמה נושאים באשר לנוכחות ולפעולות הסוריות בלבנון. דבר ראשון: הסורים לא ירדו דרומה, לקו האדום, שהוא פחות או יותר ארבעים קילומטרים צפונה לגבול ישראל-לבנון [...] דבר שני, הסורים לא יכניסו טק"א לשטח לבנון. דבר שלישי, הסורים לא יפעילו את

חיל האוויר לתקיפת מטרות בתוך שטח לבנון, בראש ובראשונה של הכוחות הנוצריים. דבר רביעי, חופש הפעולה של חיל האוויר הישראלי בשמי לבנון ישמר (רבין, 1983, עמ' 57).

ישראל הגדירה את הקו הזה באופן ברור ועשתה שימוש בערוץ האמריקני כדי להבהיר לסורים כי היא נחושה לשמור עליו. ההבנה שהושגה אפשרה אפוא לצבא הסורי חופש פעולה מצפון לקו האדום ומנעה מגע ישיר ועימות צבאי בין המדינות (על הקו האדום ראו בר, 1990, עמ' 127–131).

בינתיים חל שינוי ביחסי הכוחות בלבנון, והסורים העבירו את תמיכתם מן המחנה הנוצרי אל מחנה השמאל, המוסלמים והארגונים הפלסטיניים. בר־זמן העמיקה ישראל את הסיוע שלה לבעלי בריתה במחנה הנוצרי, שעמם קיימה קשרים חשאיים לאורך שנים רבות. בשנת 1978 החלו המיליציות הנוצריות במאבק צבאי להוצאת הכוחות הסוריים מלבנון. מוקדי ההתכתשות עם הסורים היו בביירות עצמה ובעיריה זחלה שבמרכז בקעת הלבנון. בתקופת כהונתו של ראש הממשלה רבין התבססה המדיניות הישראלית בנושא הלבנוני על המאמץ 'לעזור לנוצרים לעזור לעצמם'. אולם ממשלת הליכוד בראשות מנחם בגין, שעלתה לשלטון אחרי הבחירות שנערכו ב־17 במאי 1977 וזכתה שנית בבחירות בשנת 1981, זנחה את המדיניות הזאת והגישה לנוצרים סיוע פעיל יותר. ראובן אבירן (לשעבר ארליך) חקר את התקופה וזיהה כי בקיץ 1978 חל השינוי בהתערבות הישירה של ישראל לטובת הנוצרים. התערבות זו באה לידי ביטוי ב־6 ביולי במטס אווירי מעל שמי ביירות, ששבר את מהירות הקול, ובהתחייבות של ראש הממשלה לנוצרים כי ישראל תפעיל את חיל האוויר שלה אם חיל האוויר הסורי יתקוף אותם (אבירן, 1986, עמ' 137).

בקדנציה הראשונה של ממשלת בגין קשה היה לזהות את השינוי לעומת המדיניות הקודמת בסוגיית לבנון, הן בשל התמקדות הממשלה החדשה בקידום הסכם השלום עם מצרים והן בשל איזון פנימי שהיה בממשלה. משתי סיבות השתנה מצב עניינים זה עם כינונה של הממשלה החדשה אחרי הבחירות שנערכו ב־30 ביוני 1981: הראשונה היא שהסכם השלום עם מצרים יצר תהליך שאפשר לישראל למקד את תשומת ליבה בצפון; השנייה היא שהאיזון הפנימי בממשלה נשבר עם המינוי של אריאל שרון לשר הביטחון, של יצחק שמיר לשר החוץ ושל משה ארנס לשגריר ישראל בארצות הברית; שלושתם דגלו במדיניות לוחמנית יותר כלפי האתגר הלבנוני (אבירן, 1986, עמ' 141–142).

בסוף 1978 חלה הפוגה בת שנתיים בקרבות בלבנון, והם התחדשו בסוף 1980. באביב-קיץ 1981 התחוללו בלבנון שני אירועים, ומבחינת ישראל השתלבו בהם האתגר הסורי, האתגר הפנים־לבנוני ואתגר הטרור הפלסטיני. האירוע הראשון היה 'משבר הטילים'. ב־28 באפריל 1981 הפילו טייסי F-16 של חיל האוויר שני מסוקי תובלה סוריים (מדגם MI-8) באזור ריאק, ממזרח לזחלה, משום שסברו בטעות כי מדובר במסוקי קרב סוריים העומדים לתקוף עמדה נוצרית בג'בל סנין. ביום שלמוחרת הכניסו הסורים ללבנון שלוש סוללות טק"א מדגם SA-6 ובהמשך גם סוללות נוספות. הסוללות הוצבו במחפורות שנחפרו כמה שבועות קודם לכן, ככל הנראה כדי לאותת לישראל על המחיר שתשלם אם תתערב (שיף ויערי, 1984, עמ' 23). הכנסת הסוללות איימה מאוד על חופש הטיסה של חיל האוויר בלבנון וסימנה את התמוטטות כללי המשחק שהתגבשו בשנת 1976 בין ישראל לסוריה. היא הפרה בבירור את 'הקו האדום' הישראלי, וללא ספק הזכירה למקבלי ההחלטות הישראלים את ההשפעות השליליות שהיו לקידום סוללות הטילים המצריות לאזור התעלה

לאחר הפסקת האש בסיום מלחמת ההתשה. סוריה סירבה להיענות לניסיונות התיווך האמריקניים ולהוציא את הטילים מלבנון, וישראל נמנעה מלתקוף אותם, בתחילה בגלל בעיות מזג אוויר, בהמשך עקב התיווך האמריקני ואחר כך עקב העדיפות שניתנה לתקיפת הכור בעיראק (עברי, 2007). ההימנעות הישראלית מתקיפה הגבירה את הביטחון של הסורים במערך ההגנה האווירית שלהם, ביטחון שנרכש בשל הישגיה של ההגנה האווירית הסורית במלחמת יום הכיפורים.

האירוע השני היה 'מלחמת השבועיים' (10–24 ביולי 1981); במהלכה ירו המחבלים לראשונה אש כבדה וממושכת של רקטות ושל ארטילריה לעבר צפון ישראל, בעיקר לעבר קריית שמונה. בשבועיים אלה תקף צה"ל את לבנון מן האוויר, לרבות את ביירות. ב־17 ביולי הותקפו שתי מפקדות מחבלים ששכנו במבנים רבי־קומות סמוכים זה לזה בביירות, ונהרגו עשרות רבות של מחבלים ושל אזרחים. נוסף על כך בלילה שבין ה־19 ל־20 ביולי בוצעה פשיטה מוסקת (מבצע 'צלצל'), וכוח שהוטס במסוקי יסעור תקף מפקדת מחבלים בדרום לבנון. עם זאת, תקיפות צה"ל לא הצליחו להביא לידי הפסקת הירי. בעקבות ירי הרקטות והארטילריה נטשו תושבים את קריית שמונה, ושובשו מאוד החיים בצפונה של ישראל. אף על פי שחיל האוויר נהנה בסבב הלחימה מחופש פעולה מבצעי מלא, הודו מפקדיו כי אין בידיהם מענה לרקטות קצרות הטווח. התקיפות ההדדיות הסתיימו לבסוף בהסכם הפסקת אש שנוי במחלוקת בתיווך אמריקני. הנהגת אש"ף ראתה בקרבות אלו הישג גדול. חוסר יכולתו של חיל האוויר להפסיק את ירי הרקטות היה ברור, וזיהו אותו גורמים שונים בצה"ל (אבירן, 1987, עמ' 61–149; ארליך, 2012; גולן, 2017, עמ' 68–76). הסכם הפסקת האש סימן למעשה את תחילת הספירה לאחור לקראת המלחמה בלבנון; היא החלה כעשרה חודשים אחר כך (יניב, 1994, עמ' 279).

בשנים 1979–1981, בדרך כלל בעקבות תקיפות ישראליות על מטרות של הארגונים הפלסטיניים בלבנון, התנהל בשמי לבנון גם מאבק אווירי שאפשר למטוסי ה־F-15 וה־F-16 להתנסות לראשונה בקרבות אוויר נגד מטוסי מיג סובייטיים ולהפיל, לראשונה בעולם, כמה מהם: ב־27 ביוני 1979, בעקבות תקיפת בסיסי מחבלים באזור דמור וצידון, הפיל טייס F-15 ישראלי מטוס MIG-21 (באותו קרב הופלו ארבעה מטוסים סוריים נוספים); ב־13 בפברואר 1981 הופל בשמי לבנון מטוס MIG-25; וב־14 ביולי 1981 הפיל טייס F-16 ישראלי מטוס MIG-21. מיגים סוריים הופלו גם ב־21 באפריל וב־25 במאי 1982.

הסורים היו מודעים לנחיתותם באוויר, אך באותה תקופה הם רצו להוכיח לפלסטינים כי הם הנחלצים להגנתם, שכן הפלסטינים נזקקו לתמיכתם במאבק נגד הסכמי קמפ דייוויד ותהליך השלום בין ישראל למצרים. ההנחה של הסורים הייתה כי התמודדות כזאת תהיה מוגבלת לתחום האווירי ולא תהפוך לעימות צבאי כולל בין סוריה לישראל (אבירן, 1986, עמ' 137–139). המאבק בשמי לבנון מתואר בהרחבה בספר שכתב מצטפא טלאס, שר ההגנה הסורי, בפרק העוסק במערכה האווירית במלחמת לבנון הראשונה. דבריו שיקפו את תחושת הנחיתות העמוקה של הסורים בתחום האוויר־אוויר:

ההחלטה להתמודד עם חיל האוויר הישראלי הייתה החלטה היסטורית חשובה. לאויב היו את כל התנאים ליצירת עליונות אווירית באזור הלחימה, ובנצלו זאת הוא ביצע פעולת התקפה ואיבה פראיות, שגרמו להרג אזרחים ערביים רבים בלבנון ולגירושם של אחרים. על רקע זה עלתה השאלה המוסרית, האם

לאפשר לאויב חופש פעולה לעשות כרצונו? האם לקרקע את המטוסים ולעצור בעד הטייסים הגיבורים, המשתוקקים להיפגש עם האויב ולהשמידו או לצאת ולהילחם באויב, על אף האבדות הצפויות לכוחות הסוריים, שהן המס הקבוע, שהמדינה הערבית הסורית משלמת על עמידתה ומאבקה נגד ישראל (טלאס, 1988, עמ' 180).

דברים אלו נאמרו על התקופה שלפני מלחמת לבנון הראשונה, אך הם נכתבו אחריה, בעת שתודעת הנחיתות בתחום האווירי כבר הייתה מגובשת לנוכח תוצאותיה של המלחמה. עם זאת, הם משקפים כנראה באופן אותנטי את התחושות של הצמרת הצבאית והמדינית הסורית גם בשנים שלפני המלחמה.

מבצע 'אופרה': תקיפת הכור בעיראק

בין כל האירועים הללו השתתפו מטוסי ה-F-15 וה-F-16 באירוע חשוב הרבה יותר. ביום ראשון, ה-7 ביוני 1981, בשעה 17:35 לפי שעון ישראל, תקפו שמונה מטוסי F-16 של חיל האוויר, מלווים בשישה מטוסי F-15, את הכור הגרעיני העיראקי, על גדות החידקל, ליד העיירה טוויטא, כ-17 ק"מ ממערב לבגדאד. טווח הטיסה מישראל למטרות היה כ-1,100 ק"מ. בתקיפה הושמד המבנה המרכזי של הכור ואיתו גם ליבת הכור. תקיפת הכור הפגינה את יכולת התקיפה המדויקת וארוכת הטווח של ישראל והבהירה את נכונותה של ישראל להפעיל את כוחה הצבאי נגד איום על האינטרסים הלאומיים שלה.

לתקיפה קדם תהליך ארוך של התלבטות בדרג המדיני. ישראל התוודעה לעיסוק העיראקי בגרעין בשנות ה-70 ועקבה בדאגה אחרי המגעים עם צרפת שהובילו לאספקת הכור הגרעיני. באוגוסט 1978 נערך מעין 'סמינר גרעיני' לחברי ממשלת בגין, ונציגי מערכת הביטחון הסבירו בו לשרים את משמעות הימצאותו של כור גרעיני בידי עיראק. משתתפי הדיון הסכימו כי יש למנוע מעיראק להשיג יכולת גרעינית, אבל היו חלוקים על דרך הפעולה הנכונה. מחלוקת זו, בין מי שסברו כי נכון לפעול צבאית נגד הכור ובין מי שהעריכו כי אפשר למצוא פתרון דיפלומטי לבעיה, תמשיך ותלווה את תהליך קבלת ההחלטות בישראל עד לערב התקיפה ממש. אחד מן המתנגדים לתקיפה היה שר הביטחון עזר ויצמן. פרישתו מן הממשלה במאי 1980, על רקע חילוקי דעות במגוון עניינים עם ראש הממשלה מנחם בגין, סללה במידה רבה את הדרך להחלטה על תקיפת הכור. אחרי ויצמן הוביל את ההתנגדות סגן ראש הממשלה (והרמטכ"ל לשעבר) יגאל ידין, שאף איים להתפטר מן הממשלה בשל אי-רצונו לשאת באחריות להחלטה.

חודשים אחדים אחרי הדיון הזה הורה ראש הממשלה לרמטכ"ל לתכנן תקיפה אווירית של הכור. בעקבות הגעת מטוסי ה-F-16 הראשונים ביולי 1980 הוחלט להשתמש בהם בתקיפה. מפקדי הטייסות הונחו לפתח כשירות לתקיפה ארוכת טווח, אך טרם הוכנסו למעגל המצומצם של שותפי הסוד שעסקו בתכנון המבצעי של התקיפה.

התוכנית המבצעית חייבה להשיג מודיעין מדויק על הכור עצמו, על פריסת מערכות ההגנה האווירית העיראקית ועל יכולת הגילוי בנתיב הטיסה הארוך. בויבזמן נמשכו המגעים הדיפלומטיים עם צרפת בעניין הכור העיראקי והוויכוח בדרג המדיני על תקיפתו, אך באוקטובר 1980 הגיע כנראה ראש הממשלה בגין למסקנה כי המערכת הבינלאומית ומנגנוני הפיקוח לא יצליחו לבלום את מאמציה של עיראק, ולפיכך תידרש פעולה צבאית ישראלית. ב-14 באוקטובר הודיע על כך בגין בפורום שרים מצומצם, ובסוף אותו חודש כבר

אמר דברים דומים במליאת הממשלה. בשנים 1979–1981 הוצאו אל הפועל גם פעילויות חשאיות לעיכוב פרויקט הגרעין של עיראק. ב־30 בספטמבר 1980 תקפו מטוסים איראניים את הכור בעיראק, אך הנזק שגרמה התקיפה היה מצומצם מאוד.

שני ראשי ארגוני המודיעין – אמ"ן והמוסד – ומנכ"ל הוועדה לאנרגיה אטומית התנגדו לפעולה. לעומתם תמכו בתקיפה מפקד חיל האוויר דוד עברי, סגן ראש המוסד נחום אדמוני והרמטכ"ל רפאל איתן. האחרון אף האיץ בראש הממשלה להורות על תקיפה בהקדם. לשרי הממשלה הוצגו תרחישים חמורים על תגובה עיראקית אפשרית, על פעולה של המעצמות נגד ישראל ועל אפשרות התפתחותה של עוינות אזורית. הקושי לקבל את ההחלטה נבע בין השאר מן האופי השברירי שיוחס להסכם השלום עם מצרים; הוא נחתם במאוס 1979 ותהליך יישומו עדיין היה בעיצומו. עיתוי התקיפה הושפע הן מן הבחירות שהתקיימו בארצות הברית בנובמבר 1980 והן מן ההערכות בנוגע למועד שבו יהפוך הכור ל'חם'. הדעות בממשלה היו חלוקות, ושורה של החלטות לבצע את הפעולה התקבלו ובוטלו ברגע האחרון.

בינתיים נהפכה הסוגיה גם למוקד מחלוקת פוליטית בין המפלגות. בכירי 'המערך' עודדנו על התקיפה הצפויה והביעו התנגדות נחרצת למימושה. שמעון פרס שלל את ההערכות על מועד ההשלמה של הכור והעריך כי אפשר להגיע עם הצרפתים להסדר שימנע את השימוש בכור לפיתוח נשק גרעיני. הוא אף כתב לבגין מכתב אישי בעניין זה. גם עזר ויצמן, שכבר היה מחוץ לממשלה, היה נגד התקיפה כיוון שהעריך כי היא תזיק להסכם השלום עם מצרים. סביר להניח שגם למועד הבחירות המתקרב ב־30 ביוני הייתה השפעה על עניין זה. דליפת הסוד בדבר התקיפה הצפויה ושיקולים נוספים הובילו לדחיית הפעולה, שכבר עמדה להתבצע בחודש מאי 1980.

לאחר התקיפה הודיעה ישראל רשמית כי מטוסיה הם שביצעו אותה. התגובות בעולם היו נסערות וכללו גל גינויים נרחב. ארצות הברית אף עכבה לזמן מה אספקה של מטוסי F-16 נוספים לישראל. אבל למרות מורת הרוח שהביעה מן התקיפה עצמה ומן השימוש שנעשה בה במטוסים מתוצרת אמריקנית, נחתם בנובמבר של אותה שנה מזכר הבנה אסטרטגי בין ישראל לארצות הברית. המזכר שיקף את היחסים המיוחדים בין שתי המדינות, לרבות בתחום הביטחוני־אסטרטגי.

מבצע 'אופרה' נתפס בצדק כחשוב ומוצלח מאוד. עם זאת, מעדויות של בכירים עיראקים ומחומרים מקוריים שנתפסו אחרי כיבוש עיראק במלחמת המפרץ בשנת 2003, עולה כי התקיפה הישראלית לא סתמה את הגולל על שאיפתו של סדאם חוסיין להצטייד בנשק גרעיני, ונראה שדווקא דרבנה אותו לעבור מתוכנית גרעין גלויה לתוכנית גרעין חשאית ומקיפה הרבה יותר בערוץ העשרת האורניום. בשנת 1991, ערב מלחמת המפרץ, כבר צברו העיראקים כמות מסוימת של חומר בקיע, ולכאורה לו סדאם לא היה פולש לכווית, העיראקים היו מצליחים אולי להשיג יכולת גרעינית צבאית. אחרי המלחמה התגלו מרכיביה של התוכנית, ועל עיראק הוטל פיקוח קפדני ומשטר סנקציות חונק. בעקבותיהם נזנח כנראה פרויקט הגרעין העיראקי.

שינויים חברתיים ותרבותיים

בתקופה שלאחר מלחמת יום הכיפורים חלו שינויים גדולים בחברה הישראלית במגוון תחומים. לשינויים אלו הייתה השפעה גדולה בעשורים הבאים על הסטייה מתפיסת ההפעלה המקורית ועל מקומו החדש של הכוח האווירי בתפיסת המלחמה הכוללת של ישראל.

תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל לא התעלמה משיקולים הנוגעים לעמדותיה של החברה הישראלית כלפי המלחמה ומחירה, אך עד למלחמת יום הכיפורים הייתה לשיקולים האלה השפעה מצומצמת בלבד על הפעלת הכוח הצבאי. תפיסת ההפעלה המקורית, שבמרכז המהלך המתמך של כוחות היבשה, זכתה לתמימות דעים שלא התעלמה ממחירה האפשרי. במלחמה ראו מצב בסיסי שנכפה על ישראל, ובאיוס עליה ראו איום קיומי. הרעיון שהישראלים צריכים ללחום למען מולדתם היה מוסכמה, ומעטים קמו לערער עליו. האומה הייתה מגויסת אפוא להתמודדות עם האיום הקיומי, והציבור והתקשורת לא פקפקו ביכולתן של ההנהגות, המדינית והצבאית, לקבל החלטות קשות בענייני צבא וביטחון. הצלחותיו של צה"ל במלחמת העצמאות, במלחמת סיני ובמלחמת ששת הימים חיזקו את ביטחונה של החברה הישראלית בממשלה, בצבא, במפקדיו ובתפיסת ההפעלה שלו.

ואולם בדיעבד נראה כי למלחמת יום הכיפורים הייתה השפעה רבה על תפיסת ההפעלה המקורית, גם אם השפעה זו הייתה סמויה ואיחרה להתברר. מקובל להניח כי מלחמת יום הכיפורים מסמנת נקודת שבר בהווה הישראלית בתחומים רבים ('רעידת אדמה', כפי שקראו לה בסדרת הטלוויזיה 'תקומה'). המלחמה עוררה את החברה הישראלית מחלום מתוק ובלתי מציאותי על כוחה, גרמה למותם של כ-2,600 חיילים ולפציעתם של אלפים רבים. גם עלותה הכלכלית הייתה עצומה, והיא הגבירה את תלותה של ישראל בארצות הברית. לענייננו רלוונטי השינוי שהביאה מלחמה זו בכל הקשור ליחסה של החברה הישראלית למלחמה ולמחירה. גישות אנטי-מלחמתיות היו קיימות בציבור הישראלי עוד לפני מלחמת יום הכיפורים. הפזמון 'שיר לשלום' משנת 1969 ו'מכתב השמיניסטים' וההצגה 'מלכת אמבטיה' משנת 1970, הם ביטוי מסוים לגישות אלו ולמקומן בשיח הציבורי בתקופת מלחמת ההתשה. מלחמת יום הכיפורים עוררה גל מחאה חסר תקדים; הוא התמקד תחילה בהנהגה ותרם ללא ספק תרומה רבה למהפך הפוליטי שהתרחש בשנת 1977.

מלחמת יום הכיפורים המחישה גם את מחירה של הגישה המדינית שהמתינה 'לטלפון מהערבים'. עד למחצית השנייה של שנות ה-70 חיו רוב הישראלים בתחושה שאין חלופה אמיתית למצב המלחמה ששרר בין ישראל למדינות ערב מאז קום המדינה. תחושה זו קיבלה חיזוק מנסיבות פריצתה של מלחמת יום הכיפורים. זו המחישה הן את האיום על קיומה של המדינה והן את הצורך להילחם כדי להתגונן מפני איום זה ולשלם על כך מחיר כבד. הסכם השלום עם מצרים היה הגורם העיקרי לשינוי בתחושה זו.

הסכם השלום עם מצרים היה ביטוי לרעיון שהיה עד למחצית שנות ה-70 נחלתו של מיעוט קטן בציבור הישראלי, ולפיו יש חלופה אמיתית למצב המלחמה, שעד אז ראו בו מצב שנכפה על החברה הישראלית. שנות ה-70 המאוחרות גם סימנו לישראלים רבים את תחילתה של נורמליות חדשה. רצף של אירועים שבהם זכו יחידים ישראלים וקבוצות ישראליות להכרה בינלאומית בתחומים כגון יופי (הזכייה של רינה מור בתחרות מיס עולם בשנת 1976), ספורט (הזכייה של מכבי תל אביב בגביע אירופה בשנת 1977) ומוזיקה (הזכייה

באירוויזיון של יזהר כהן בשנת 1977 ושל גלי עטרי ולהקת 'חלב ודבש' בשנת 1978), המחישו לישראלים כי הם יכולים להצטיין לא רק במלחמות ובמבצעים צבאיים.

נראה כי השילוב בין אובדן האמון בהנהגה המדינית והצבאית ובין ההכרה במחירה הגדול של המלחמה הביא לידי שינוי יסודי יותר בכל הקשור ליחסה של החברה הישראלית למלחמה. אחד מביטויי הראשונים של שינוי זה היה הקמת תנועת 'שלום עכשיו' בשנת 1978, אך הוא הלך והתברר ככל שעבר הזמן והתבטא בדיון הציבורי על מבצע 'שלום הגליל', שמסריה של התנועה בלטו בו. הדיון הזה העמיד את המלחמה ואת צה"ל במרכז של ויכוח פוליטי בין שמאל לימין, שנסב על השאלה אם המלחמה בלבנון מוצדקת. הביקורת על המלחמה הייתה נוקבת, ושיאה היה בהפגנת ההמונים בתל אביב במחאה על הטבח שביצעו הכוחות הנוצריים (שפעלו במשותף עם כוחות צה"ל) במחנות הפליטים בביירות ('טבח סברה ושתילה'). לראשונה חדרו אל השיח הציבורי המושגים 'מלחמת ברירה' ו'מלחמת אין ברירה'; היו להם משמעויות שונות בוויכוח, אך הם ביטאו, לראשונה בפומבי, גם את הגישה כי יש עניינים שאינם מצדיקים להפעיל את הכוח הצבאי על פי תפיסת ההפעלה המקורית עתירת האבדות, המתבססת בראש ובראשונה על כיבוש שטח באמצעות המהלך המתמרון של כוחות היבשה. לכל אלו תרם גם מאפיין נוסף של מלחמת לבנון הראשונה – ישראל נלחמה בה בעיקר נגד ארגון טרור שהיה ברור כי הוא אינו מציב לישראל איום קיומי שנתפס כעילה מוצדקת למלחמות העבר.

מלחמת לבנון הראשונה

על פי הצהרתה יצאה ישראל למבצע 'שלום הגליל' ב־6 ביוני 1982 כדי להרחיק את האיום שהציבו נגדה הארגונים הפלסטיניים שהפכו את לבנון לבסיסים העיקרי מאז שגורשו מירדן בשנת 1970. ברקע עמדה תפיסה אסטרטגית שאפתנית יותר שביקשה להשיג 'סדר פוליטי חדש' בלבנון. סדר חדש כזה היה אמור להוביל לשלטון הנוצרי, הנוח לישראל, ולסילוק אש"ף וארגוני המחבלים הנוספים מלבנון. המבצע שאושר בממשלה היה אמור להימשך 48 שעות ולהגיע לעומק של כ־40 ק"מ בתוך שטח לבנון, אך בפועל, ובמידה רבה כתוצאה מהחלטות של שר הביטחון והרמטכ"ל, הוא הפך למלחמה. צה"ל חדר לעומק רב בלבנון, הרבה מעבר לכוונות המוצהרות של הממשלה, ולבסוף הגיע עד לביירות. מאז המלחמה שהתנהלה בלבנון בשנת 2006 ('מלחמת לבנון השנייה'), מכונה המלחמה שהתנהלה בשנת 1982 – 'מלחמת לבנון הראשונה'. בשנתיים שקדמו למלחמה תכנן צה"ל תוכניות רחבות היקף – להגעה עד לביירות ואף מעבר לה, ותוכניות מצומצמות – להשתלטות על שטחים מוגבלים בלבד. בחצי השנה שלפני המלחמה קיבלו התוכניות את מתכונתן הסופית לפי הנחיותיו של אריאל שרון, שר הביטחון החל מאוגוסט 1981. בחודשים אלו פעלה ההנהגה המדינית והצבאית של ישראל ליצירת לגיטימציה פנימית ובינלאומית למלחמה, וצה"ל הועמד כמה פעמים בכוונות למבצע בלבנון. בסופו של דבר הובילה למלחמה ההתנקשות של הפלג האופוזיציוני של אבו נידאל בשגריר ישראל בבריטניה שלמה ארגוב בלילה שבין ה־3 ל־4 ביוני 1982. צה"ל הונחה להגיב על ההתנקשות בתקיפות אוויריות, והיה ברור כי הן יובילו להסלמה. במוצאי שבת ה־5 ביוני הטילה ממשלת ישראל על צה"ל "להוציא את כל יישובי הגליל מטווח האש של הטרוריסטים [...] בלבנון [וקבעה כי] אין לתקוף את הצבא הסורי, אלא אם הוא יתקוף את כוחותינו" (גולן, 2017, עמ' 580). עם זאת, כבר בלילה הראשון של

המערכה הנחה שר הביטחון את צה"ל לתקוף ב־8 ביוני את מערך הטק"א הסורי בבקעת הלבנון, להשמיד את הצבא הסורי שם וליצור קשר עם הנוצרים (גולן, 2017, עמ' 579–583).

אופן הפעלת הכוח במלחמת שלום הגליל שיקף במידה רבה את הדבקות בתפיסת ההפעלה המקורית. ישראל פלשה ללבנון עם כוח קרקעי גדול וניהלה קרבות מוצלחים יחסית הן עם כוחות אש"ף (בגזרה המערבית והמרכזית) והן עם הכוחות הסוריים (בגזרה המזרחית). עם זאת, במלחמה זו אפשר היה כבר לראות גם את ראשיתה של ההעדפה להפעלת כוח האש. אומנם המהלך המתממן של כוחות היבשה הביא לידי הישגים גדולים וחשובים, אך ניתוח הקרבות לימד על שינוי בדרך שבה מימשו המפקדים את המהלך המתממן. השינוי הזה פגע מאוד בתכליתיות של המהלך המתממן וביכולת להשיג באמצעותו את ההישגים הנדרשים, והיה קשור קשר ישיר לחשש של החברה הישראלית מאבדות שנוצר בעקבות מלחמת יום הכיפורים, ולאילווצים הפוליטיים שנולדו מן האווירה החברתית הזאת (קובר, 1995, עמ' 413; ראו גם לניר, 1992, עמ' 38–39). בגלל בניין הכוח לאחר מלחמת יום הכיפורים היה הסד"כ של חיל האוויר ערב המלחמה בלבנון הגדול בתולדותיו — 72 מטוסי F-16, 40 מטוסי F-15, 140 מטוסי סקייהוק, 163 מטוסי כפיר, 132 מטוסי פנטום ו־40 מטוסי מיראז'. מלבדם היו בסד"כ גם 175 מסוקים (לרבות 40 מסוקי תקיפה מדגם קוברא ודיפנדר) ומגוון רחב של מטוסי מודיעין, שליטה ובקרה (יניב, 1994, עמ' 287).

גולת הכותרת של פעילות חיל האוויר במלחמה הייתה המבצע להשמדת סוללות הטק"א הסוריות ביום הרביעי למלחמה, 'ערצב 19'. בעקבות לקחי מלחמת יום הכיפורים התבססה תפיסת הלחימה בסוללות הטק"א על הרעיון לקצר את זמני התגובה מאיתור הסוללות ועד לתקיפתן, בעיקר באמצעות קשר ישיר בין אמצעי האיסוף לגורמי העיבוד (על 'ערצב 19' ועל בניין הכוח לקראתו ראו פינקל, 2019). התפיסה שהתפתחה בחיל האוויר יצרה חיבור ייחודי וחדשני בין המודיעין בזמן אמיתי ובין חימוש חכם ומדויק באמצעות תא שליטה ייחודי שעשה שימוש במערכת שליטה ממוכנת. המחצית השנייה של שנות ה־70 הייתה רצופה תרגילים וניסויים שנועדו לבחון את ישימות התפיסה ולשכללה. מערך הטק"א הסורי לעומת זאת קפא על שמריו בשל ההנחה, בעקבות מלחמת יום הכיפורים, כי לסוללות הטק"א יש עליונות על המטוסים. הנחה זו אף התחזקה בעקבות 'משבר הטילים' באפריל 1981, שבו נמנעה ישראל, עקב שילוב של החלטה פוליטית ושל בעיות מזג אוויר, לתקוף את סוללות הטק"א הסוריות שהוצבו בלבנון.

ההחלטה לתקוף את הסוללות התקבלה בסדרת דיונים שנערכה בדרג הצבאי הבכיר ובדרג המדיני ב־8 וב־9 ביוני. בדיונים אלו בא לידי ביטוי הבדל בין תפיסותיהם של שר הביטחון שרון ושל הרמטכ"ל איתן בנוגע ליעדי המבצע. שניהם העריכו כי תקיפת מערך הטק"א תחייב את הכוחות הסוריים להילחם. הרמטכ"ל ראה בחיסול בעיית המחבלים את המטרה העיקרית של המבצע; הוא הניח כי לחימה נגד כוחות סוריים עלולה לפגוע בהשגת תכלית זו, שכן היא תקרב את התערבות המעצמות ואת דרישתן להפסיק את האש, ולכן ביקש להימנע ממנה, או לפחות לדחותה ככל שניתן. לעומתו סבר שר הביטחון שלא יהיה מנוס מלחימה בכוחות הסוריים. לפיכך העדיף הרמטכ"ל לתקוף סמלית סוללה אחת, ואילו שר הביטחון העדיף לתקוף את המערך כולו (גולן, 2017, עמ' 346–383).

מבצע 'ערצב 19' בוצע ביומה הרביעי של מלחמת שלום הגליל (9 ביוני 1982), וההישג חסר התקדים של השמדת כל סוללות הטק"א הסוריות שהיו ערוכות בגבול עם לבנון ובתוך שטח לבנון, הוכיח כי התפיסה

שפותחה בחיל האוויר היא ישימה. שמו של המבצע ניתן לו על שם 19 סוללות הטק"א הסוריות שנגדן הוא הופעל. רובן המכריע הושמד במבצע על בסיס מודיעין מדויק. כך תיאר את ההישג של 'ערצב 19' מפקד חיל האוויר במלחמת שלום הגליל דוד עברי:

בראייה היסטורית אכן מדובר בהישג מרשים, במיוחד אם מוסיפים לכך את מה שקרה לאחר מכן. חיל האוויר הסורי מצא את עצמו חשוף ללא הגנת טק"א, ובהמשך המערכה, מיום רביעי ב־14:00 ועד יום שישי ב־12:00, הופלו 82 מטוסים סוריים בקרבות אוויר בלי שאיבדנו אפילו מטוס אחד. בסך הכול הופלו במלחמת שלום הגליל 87 מטוסים סוריים, מהם חמישה באש נ"מ ובאש של כוחות הקרקע. זהו הישג שיא שלא היה דוגמתו בכל המלחמות — 82:0 (עברי, 2007, עמ' 71).

הצלחת המבצע נגד סוללות הטק"א וההישג חסר התקדים של הפלת עשרות מטוסים סוריים המחישו את עליונותו של חיל האוויר הישראלי וגרמו לנשיא סוריה אסד לפנות לחייליו כשבועיים לאחר המבצע בפקודת יום דרמטית המבוססת כולה על הכרה בלתי מעוררת בעליונות זו. הוא לא דרש מלוחמיו ניצחון אלא הקרבה, מניעת תבוסה ומות קדושים, המועלה בדבריו לדרגת ערך עליון. פקודת היום פורסמה ב־21 ביוני, כעשרה ימים לאחר הפסקת האש:

אם תחודש הלחימה שומה עלינו להילחם מבלי שים לב לעליונות חיל האוויר של האויב. וזאת לדעת: טייסו הגיבורים מילאו ומלאו חובתם בעמידה בפני האויב [...] על האויב להשתכנע, כי חלף ללא שוב הזמן, שבו הטיל עלינו פחד ברעם מטוסיו והפצותיו. עלינו להוכיח — לו ולעולם — כי מי שמנצח בקרב הוא האדם אמיץ הלב, הדוחה מעליו יחס של השפלה; הבז לפחדנות ולרפיון ידיים והסבור, כי האידיאל של חייו מתבטא במות קדושים תוך הגנה על כבוד המולדת והאזרחים. שומה עלינו להוכיח לאויב, כי חיל האוויר שלו לא ינצח בקרב, כפי שלא עלה בידי חיל האוויר של ארה"ב (טלאס, 1988, עמ' 19–21).

ואולם הצלחה מובהקת זו סימנה גם עליית מדרגה בהתפתחות האתגר שעימו נאלץ להתמודד חיל האוויר בשנים ובעשורים שאחרי המלחמה. המודעות ליכולת התקיפה המדויקת של ישראל, שהופגנה במבצע זה, גרמה לאויביה לשים דגש רב על הסתרה, הסוואה והונאה בכל המערכים המועדים לתקיפה מן האוויר, ובעיקר במערכי הטק"א, והקשתה מאוד על ישראל באיתור המטרות לתקיפה. בתחום בניין הכוח האיצה המודעות לעליונות המוחלטת של חיל האוויר הישראלי את ההתבססות של היריבים על מערכי טק"ק ואת התפיסה כי הם האמצעי העיקרי לחדירת שמי מדינת ישראל.

במבצע 'ערצב 19' נעשה שימוש בחימוש מונחה מדויק אלקטרואופטי ובחימוש המתביית על קרינת מכ"ם, ויש הרואים בו את השימוש הצבאי הראשון בעולם בטכנולוגיות מתקדמות, מה שייקרא לימים 'מהפכה בעניינים צבאיים' (אדמסקי, 2010, עמ' 157). המבצע אכן המחיש את מהפכת החימוש המדויק, אך משמעויותיה המערכתיות של מהפכה זו (בניגוד למשמעויותיה הטקטיות) לא הובנו במלוא היקפן. אומנם חיל האוויר הישראלי הקדים להשתמש בחימוש כזה וידע לשלב אותו בתפיסה מבצעית יצירתית לתקיפת טק"א, אך אדמסקי כינה התנהלות זו 'חדשנות סקטוריאלית טקטית' וכתב:

ישראל ראתה במערכה בבקעת הלבנון כשילוב המוצלח של טכנולוגיה מתקדמת ואלתור מבצעי יצירתי – תמצית יתרונה האיכותי [...] ולכן] רכש צה"ל במהלכן של רוב שנות השמונים אמצעי מודיעין חדשניים ביותר, מערכות תקשורת ומערכות חימוש מדויק, וזאת מבלי לעשות שינוי כלשהו בדוקטרינה או במבנה הארגוני (אדמסקי, 2010, עמ' 160).

אדמסקי זיהה נכון כי התפיסה הייחודית שהתפתחה בחיל האוויר הייתה חדשנות אמיתית, אך נתפסה רלוונטית בעיקר למשימת העליונות האווירית ולמשימות ספציפיות נוספות. רק מאוחר יותר החל להבשיל הרעיון כי תפיסה זו, עם השינויים המתחייבים, יכולה להביא לידי שינוי יסודי ביכולת הפעולה הכוללת של חיל האוויר ובמקומו בתפיסת המלחמה הכוללת.

ואכן הדרג הצבאי הבכיר, לרבות פיקוד חיל האוויר, החל להבין את המשמעויות המערכתיות יותר של מהפכת החימוש המדויק רק לאחר מלחמת המפרץ הראשונה ב-1991, ולמעשה רק במחצית השנייה של שנות ה-90, אז נהפך חימוש זה למרכיב העיקרי של החימוש בסד"כ המבצעי. ליכולת התקיפה המדויקת בהיקף נרחב היה תפקיד מרכזי מאוד בעדיפות שניתנה בעשורים האחרונים להפעלת הכוח האווירי במבצעים ובמלחמות.

מלחמת לבנון הראשונה סימנה גם את ראשית השימוש המסיבי בכטב"מים. כלים ראשונים כאלו נקלטו בחיל האוויר עוד בתחילת שנות ה-70, בעקבות דרישות שמקורן במלחמת ההתשה. היו אלו מטוסים ללא טייס מסדרת Ryan Firebee ('מבט'); הם פעלו עוד בווייטנאם ושימשו בחיל האוויר למשימות צילום, לרבות במלחמת יום הכיפורים (כטב"מים נוספים מתוצרת חברת Ryan ('תלם') שימשו למשימות הטעיה נגד מערכי הטק"א של האויב). קפיצת דרך גדולה בתחום הכטב"מים חלה בתחילת שנות ה-80, כאשר נקלט בחיל האוויר מטוס זעיר ראשון ללא טייס מדגם 'סקאוט' ('זהבן') מתוצרת התעשייה האווירית; הזהבן נשא מצלמת וידאו בעלת יכולת שידור בזמן אמיתי, והיה לו תפקיד חשוב בהשמדת שלושה משגרי טק"א מסוג SA-8 בבקעת הלבנון ב-24 ביולי 1982. הוא יצא משירות בשנת 2004, לאחר שבשנות ה-90 נקלטו בחיל האוויר דגמים מתקדמים יותר ('ה'סרצ'ר' בשנת 1992, ה'סרצ'ר 2' בשנת 1998 וה'זיק' (הרמס-450) בסוף שנות ה-90).

חודשים אחדים לאחר סיום המלחמה העביר דוד עברי את הפיקוד על חיל האוויר לעמוס לפידות, אך המשיך להשפיע על חיל האוויר גם בתפקידיו הבאים: יו"ר התעשייה האווירית, מנכ"ל משרד הביטחון (במשך כעשור, בשנים 1986–1996), שגריר ישראל בארצות הברית וראש המועצה לביטחון לאומי. עברי ולפידות היו באותו צד של העימות החרף שהתחולל בישראל על פרויקט הלבאי. כנגדם עמד בין השאר מי שהתמנה לאחר לפידות למפקד חיל האוויר – אביהו בן-נון.

פרויקט הלבאי ופרשיית רמי דותן

ההצלחה של מטוסי הכפיר שימשה תמריץ להצעה לפתח מטוס קרב שאפתני יותר, ה'אריה'. הוא היה אמור להיות מטוס קרב דו-מנועי המבוסס על תצורת הכפיר ומיועד למשימות עליונות אווירית ולתקיפה ארוכת טווח. בשנת 1975 אישר מפקד חיל האוויר את הדרישה המבצעית לפיתוח 'אריה', אבל בעקבות ההסכמה האמריקנית למכור לישראל את מטוס ה-F-16, שביצועיו עלו על אלו של ה'אריה' המתוכנן, נגנז הפרויקט בשנת 1978.

חודשים אחדים אחר כך, בשנת 1979, החליט עזר ויצמן, שהיה אז כבר שר הביטחון בממשלת בגין הראשונה, כי התעשייה האווירית תפתח ותייצר מטוס תקיפה ישראלי שהיה אמור לתפוס את 'המקום האחרון בסולם' ולשמש בעיקר לתקיפה קצרת טווח, תחליף למטוסי הסקייהוק והכפיר. ועדת השרים לענייני ביטחון אישרה את החלטתו של ויצמן ב־20 בפברואר 1980, למרות התנגדותו של חיל האוויר שביקש להמשיך לרכוש מטוסי F-15 ו-F-16 ולהשביח את מטוס הפנטום (פרויקט 'קורנס 2000'). המטוס שהציעה התעשייה האווירית במענה להחלטת שר הביטחון היה נגזרת מוקטנת, קלת משקל וחד־מנועית של ה'אריה' – ה'לביא'. באוגוסט 1980 פרסם חיל האוויר את דרישותיו מן המטוס, ואלה היו גבוהות במידה ניכרת מן הדרישות שהציבה התעשייה האווירית. פער זה הוביל למחלוקת חריפה בין התעשייה האווירית לחיל האוויר. חיל האוויר דרש להתקין במטוס מנוע רב־עוצמה מתוצרת חברת Pratt & Whitney האמריקנית, שהיה בשלבי סיום פיתוח, ומשמעות הדרשה הייתה גידול ניכר בממדיו, במורכבותו ובמחירו של המטוס (על תהפוכות פרויקט ה'לביא' עד לסגירתו ראו אורן, 2017; ארנס, 2018; דרורי, 2016; יניב, 1994; עמ' 290–292; פלד, 2004; עמ' 261–270; רובין, 2019; עמ' 53–73; תא"ל י', 1995).

עקב התפטרותו של ויצמן מתפקיד שר הביטחון בממשלת בגין הועברה המחלוקת להכרעתו של ראש הממשלה בגין, והוא הכריע במאי 1981 לטובת חיל האוויר. אריאל שרון מונה לשר ביטחון לאחר ויצמן, ובתקופתו קיבל הפרויקט דפוסים ארגוניים רשמיים ונחתם החוזה עם התעשייה האווירית. אבל קפיצת הדרך הגדולה הייתה עם כניסתו לתפקיד של משה ארנס, איש התעשייה האווירית לשעבר. בתקופתו קיבלה התוכנית תנופה גדולה, והושג לה מימון של הממשל האמריקני. יצחק רבין החליף את ארנס בתפקיד שר הביטחון בדצמבר 1984, ובאוגוסט 1985 אישר עם ממשלת האחדות כולה את פרויקט ה'לביא'. טקס גלילת המטוס נערך ביולי 1986; טיסת הבכורה הייתה בדצמבר 1986 והפרויקט זכה לתמיכה רבה הן של הציבור והן של התקשורת. ה'לביא' היה אמור להיות פרויקט הדגל הטכנולוגי של ישראל ואחד מן המטוסים המתקדמים ביותר בעולם. בד בבד עם התמיכה הציבורית, החלו לעלות במערכת הביטחון הסתייגויות והתנגדויות. בשלב זה גם התגבשה הערכה שהוביל היועץ הכלכלי למערכת הביטחון כי ה'לביא' יהיה יקר יותר ממטוס F-16.

עד תחילת 1986 תמך צה"ל, ובראשו הרמטכ"ל משה לוי, בפרויקט. המחצית הראשונה של שנות ה־80 הייתה מן התקופות הכלכליות הקשות בתולדות ישראל, ולכן בשלב מסוים שינה הרמטכ"ל לוי את עמדתו. גם מחליפו דן שומרון הביע חשש כי ה'לביא' יפגע בצרכיו האחרים של צה"ל (לרבות בצרכים של חיל האוויר). שומרון היה מתנגד מובהק ל'לביא', והוא זכה לתמיכה של ראש אגף התכנון במטכ"ל באותן שנים – האלוף אביהו בן־נון (בניגוד למפקד חיל האוויר האלוף עמוס לפידות, שתמך בפרויקט), מבכירי טייסי הקרב של חיל האוויר, שרשם לזכותו בעבר ארבע הפלות של מטוסי אויב. ב־20 במאי 1987 הופיע שומרון בישיבת הממשלה והבליט את מחירו הכבד של ה'לביא'. שומרון הדגיש כי אם ימריא ה'לביא', "תקורקע" למעשה עוצמתו הכוללת של צה"ל (יניב, 1994; עמ' 453).

אבל ההתנגדות הגדולה ביותר לפרויקט הגיעה מארצות הברית, והיא החליטה למעשה להפסיק את מימון הפרויקט. תעשיית התעופה האמריקנית ראתה ב'לביא' איום פוטנציאלי גדול על שוקי היצוא שלה. מערכת הביטחון האמריקנית התגייסה לבחון את עלויות הפרויקט ומסקנותיה העמיקו את הוויכוח בישראל. דוח שפורסם בארצות הברית בתחילת 1986 שיבח את התוכנית מבחינה טכנולוגית, אך היה ביקורתי מאוד

בנוגע לעלות הפרויקט. בתקופה זו כבר פעלה בישראל 'תוכנית הייצוב הכלכלית', ומתנגדיו של פרויקט הליביא ראו בו איום על כלכלת ישראל כולה. שר הביטחון רבין, שאישר את הפרויקט באוגוסט 1985, שינה את עמדתו כנראה באמצע 1986.

ביולי 1987 פרסם מבקר המדינה דוח שלפיו ממשלת ישראל תמכה בליביא על בסיס הערכת עלויות חסרת בסיס, בלתי מספקת, מגמתית ולא נכונה. בישיבה דרמטית שנערכה ב־30 באוגוסט 1987 החליטה ממשלת ישראל לבטל את הפרויקט ברוב של 12 שרים נגד 11 (רוב המתנגדים לפרויקט היו ממפלגת המערך ורוב התומכים היו ממפלגת הליכוד, לרבות ראש הממשלה יצחק שמיר). ההחלטה הובילה להתפטרותו של ארנס מן הממשלה.

תקופת פיקודו של לפידות התאפיינה בקיצוצים נרחבים בתקציב החיל עקב האינפלציה הקשה ששררה בישראל באמצע שנות ה־80. בתקופתו נקלטו בחיל האוויר מטוסי F-16 מן הדגמים C ו־D וחמוש מתקדם, דוגמת טילי POPAYE. בתקופתו גם הופעל חיל האוויר לתקיפה ארוכת טווח על מחנות אש"ף בתוניסיה (באוקטובר 1985), והופלו שני מטוסי MIG-23 סוריים (בנובמבר 1985).

לפידות נאלץ גם להתמודד עם 'פרשת פולארד' עקב טענות שהעלו האמריקנים על מעורבותו בפרשה של אל"ם אביאם סלע, ראש מחלקת מבצעים לשעבר, שהוביל בין השאר את התכנון המבצעי לתקיפת הכור בעיראק ולמבצע 'ערצב 19', בעת שהותו בלימודים בארצות הברית. בעקבות לחץ אמריקני בוטל מינויו למפקד בסיס תל נוף.

בספטמבר 1987 העביר לפידות את הפיקוד על חיל האוויר לאביהו בן־נון. בן־נון הוביל את חיל האוויר בתקופת האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה ובתקופת מלחמת המפרץ הראשונה. שני האירועים שיקפו את הפער ההולך וגובר בין תפיסת ההפעלה המקורית של צה"ל ובין האתגרים הביטחוניים שהלכו והתפתחו בשנים אלה. בתקופתו נקלטו בחיל האוויר מסוקי תקיפה ראשונים מדגם AH-64 ('אפאצ'י').

על כהונתו של אביהו בן־נון העיבה פרשיית שחיתות גדולה של מי שמונה על ידו לראש להק ציוד בחיל האוויר (רלצ"ד) – תא"ל רמי דותן. התברר כי כמה שנים קודם לכן החל דותן, שהיה מומחה ייחודי בתחומו, לקבל שוחד בתמורה לבחירה בחברות מסוימות שענו למכרזים של החיל. את הפרשה חשף אחד מן המעורבים במכרזים המכורים שדותן החליט לסיים את עבודתו. בטרם נחשפה הפרשה תכנן דותן אף לפגוע באותו אדם, אך מעצרו סיכל את הפעולה. דותן נעצר ב־28 באוקטובר 1990. בתחילת החקירה הוא הכחיש את החשדות נגדו, אך אחד מאנשי סודו ששיתף פעולה עם החוקרים חשף כי דותן כתב צוואה במארכס 1989 ושמר אותה במרתף הבניין של להק ציוד במפקדת חיל האוויר שבקריה. בצוואה פירט דותן נכסים וחשבונות שבבעלותו וכן תקבולים עתידיים מפעילותו הפלילית. בעקבות גילוי הצוואה הסכים דותן לעסקת טיעון והודה בה בכל סעיפי האישום. דותן הורשע בקבלת שוחד מחברות אמריקניות, בגניבת 12 מיליון דולר ובקבלת דבר במרמה. הוא נידון ל־18 שנות מאסר, מהן 13 בפועל, לסילוק מן הצבא ולשלילת דרגותיו, ולקנס כספי. בפרשיית דותן היו מעורבים, מלבד דותן עצמו, גם שורה ארוכה של קצינים ונגדים שפעלו בשליחות. לטענתם הם חשבו כי אין מדובר בשחיתות אישית אלא בחריגה מנהלים – עקיפת מנגנונים בירוקרטיים, מנהליים ומשפטיים – שאמורה לשרת את חיל האוויר. נראה שהאינטרס של כלל הגורמים שעסקו בפרשייה היה להראות כי דותן הוא אדם מושחת שהצליח להתל בסביבתו הקרובה ולהשחיתה. עם זאת, ממרחק

השנים עולה בהחלט השאלה עד כמה חשפה הפרשייה גם נורמות בסיסיות לקיוות שאפיינו חוגים רחבים יותר בחיל האוויר ובמערכת הביטחון כולה.